

іМ'я:

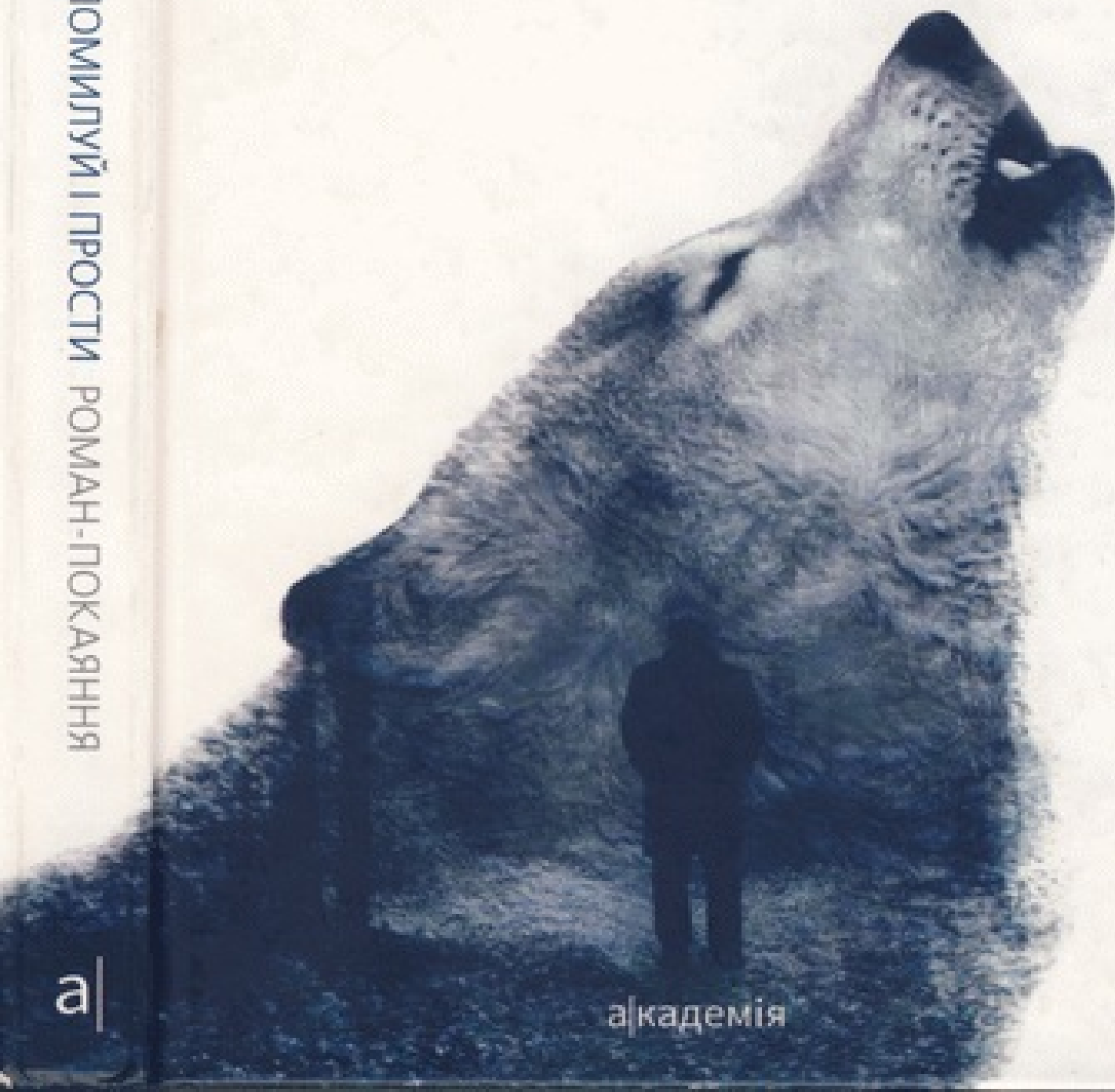
ДМИТРО КЕШЕЛЯ ПОМИЛУЙ І ПРОСТИ РОМАН-ПОКАЯННЯ

іМ'я:

ДМИТРО КЕШЕЛЯ

ПОМИЛУЙ І ПРОСТИ

РОМАН-ПОКАЯННЯ

а

академія

іМ'я:

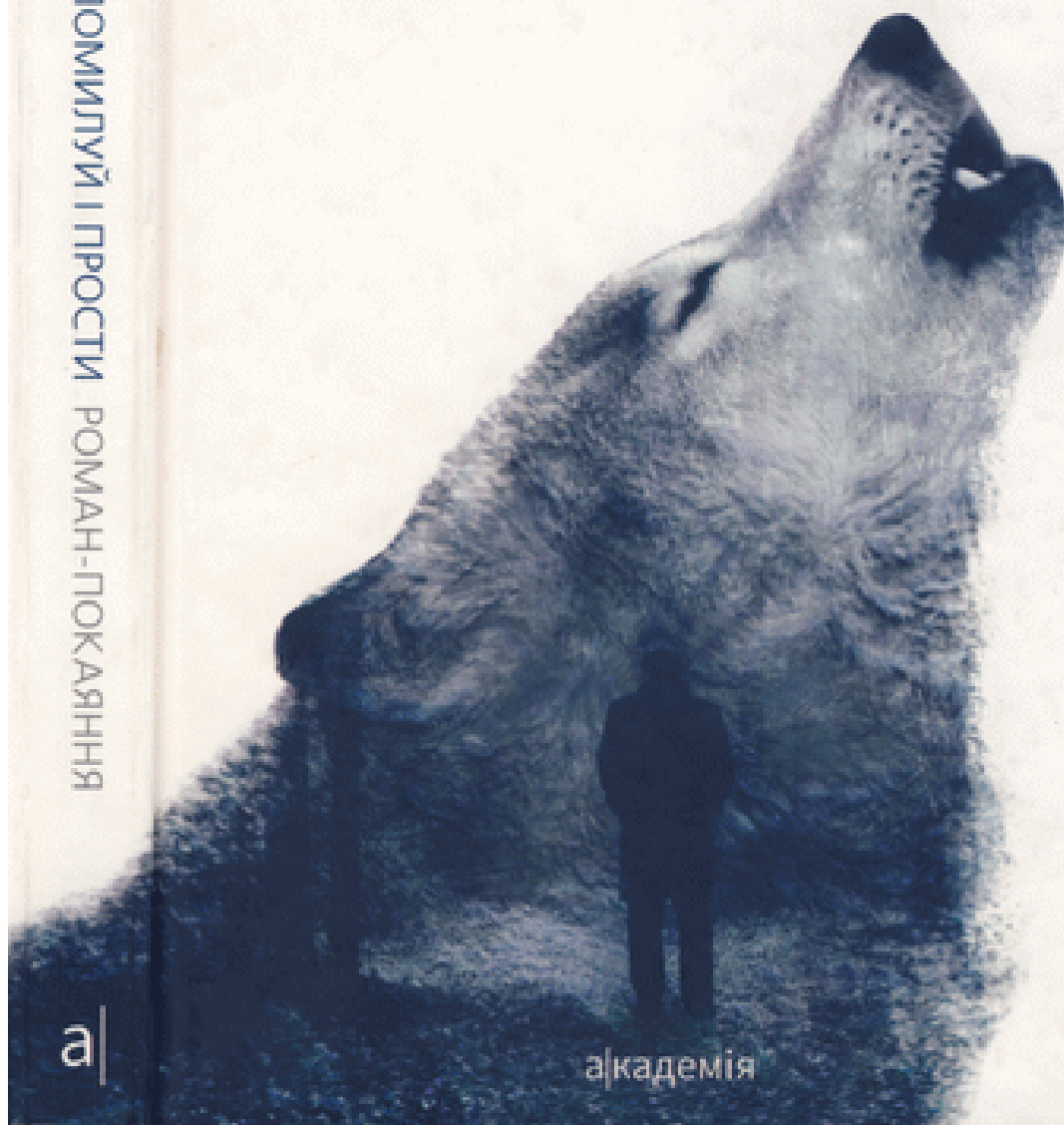
ДМИТРО КЕШЕЛЯ ПОМИЛУЙ І ПРОСТИ РОМАН-ПОКАЯННЯ

іМ'я:

ДМИТРО КЕШЕЛЯ

ПОМИЛУЙ І ПРОСТИ

РОМАН-ПОКАЯННЯ

а|

а|кадемія

Дмитро Кешеля

Помилуй і прости

Роман-покаяння

Рани знелюдненої душі

Дмитрик з Павлом усе-таки заколядували в діда Пастеляка, якого їм було велено обминати, бо всі біди — від нього. Різдвяний голос родинності навернув їх до отого вовкуватого діда, хоч і страх проймав від самої думки про нього.

Справді дивним був Василь Пастеляк — «мовчазний, нелюдяний, з печаттю вічного невдоволення, а інколи й жорстокості». Таким знали його і не любили такого.

Він люто карав себе за свої провини. І боявся зізнатися собі про свою ненависть до себе. Бо мав колись велику силу, але що вона без людяності... Тому доля відвернулася від нього і жорстоко мстила: «Звір, який втік від голоду з лісу, поселився в мені. Він гриз моє серце, цькував мене і люто хотів жити».

Ні, страшнішим від звіра був Пастеляк, бо звір «ніколи ситим не нападе на чоловіка або собі подібного. А люди, мудрі люди найбільше бісяться від ситості». Заради статків кинув чотирьох синів на поталу війні, не стримав братовбивства між тими, кого та війна не зжерла. Приречений був почути від того, до кого мав найтепліше серце: «Я — ваш гріх. Я — той величезний камінь на душі вашій, який мусите нести до кінця життя». І не міг утекти від думки, що в усіх утратах винен він: «Де мій рід, де мої діти, де моя земля, так тяжко нажита? Чому в усіх хатах вікна нині світяться щастям, а мої осліпли?». Й у

відчаї молив обурену землю прийняти грішного сина убієнного. Убієнного його ж грішним братом...

Ставши «раною, яка спливала кров'ю впереміш з сукровицею, пекла дико, мучила, не даючи ані життя, ані смерті», єдине, що зміг, — загнав себе в мовчазне покаяння і благання Бога смертю позбавити мук. І в тривогу перед смертю, бо її — «чесну і красиву — теж треба ще за життя заслужити».

У цій трагічній історії роду Пастеляків, пережитій вразливим серцем хлопчини, багато доль, крові, поту і сліз, вирізьблені тяжким життям характери, загадкове поєднання буденності з неземним. І незбагненність таланту автора цього роману-болю, роману-покаяння.

ДМИТРО КЕШЕЛЯ

ПОМИЛУЙ І ПРОСТИ

РОМАН-ПОКАЯННЯ

a|

ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР
«АКАДЕМІЯ» 2017

1

— Господи, знову за ніч налетіли! — виглянули, ловлячи долонею позіхи, баба у вікно. — Хай їм буде нівроку, такі чисті й білі, як ангельські крила. Аби лиш на добро. Земля вже третій рік нидіє без урожаю. Гріхи людські не може відмолити. Але чого там винити землю?.. Вона чиста, непорочна... А ми? Тисячу літ би нам тепер на

колінах стояти і спокутувати перед небесами свою вину. Але чи випросили би того прощення? — сердяться собі під ніс баба.

Їх щоранкове дудніння враз влітає в мій сон. Розтуляю набряклі повіки.

— Агій, уже й ти продер очі, — мовить незлобливо, збиваючи наді мною перину. — Хоч би тепер виспався, дитино, доки жаль хоч одне серце прихилить над тобою. А там виростеш, життя як угріє батогом — не до сну буде.

Та я не важу на бабині слова — притьмом злітаю з ліжка і, цокотячи зубами від холоду, пну голову у вікно. Дві наші груші-літнівки біля колодязя, що перед цим кілька днів по-жебрачи гнулися під осінніми дощами і вітрами, тепер зодягнуті в біле, немов молоді панянки. Такі пишні, гонорові — хоч узуйся і йди їм по сусідських садах женихів шукати. Та й неабияких.

— Тьфу, — спльовую, сердячись чомусь на дерева, — жеброто, жеброто... Вискочило на бережок, то й гадає собі, що з попа ризи зняло. Ге, коби лиш не так! — дражню груші бабиним голосом.

«Мале, то й дурне», — перемовилось дерево з деревом, навіть не глянувши в мій бік.

Але охоплений красою снігів, які за ніч спеленали наше Черешневе, я вже нічого не чую. Ті, що випали на розкислу землю кілька днів перед цим, бачились якимись приреченими, немічними й безнадійними. Вони не дихали, від них не пахло зимовою радістю, а тхнуло спертим духом, як це буває в хаті, де довго лежить труна з мерцем. А нинішні сніги! Дивлюся через шибку, і видиться, вони тихо ворухнуться під вікном, як крила білих птахів у сні. І весь світ звідси, з горішнього кінця села, де бабина хата, — прудкі вулички, що наввипередки мчать у долину, кудлаті солом'яні хати, довгошиї колодязні журавлі, островки зимових садів на схилах — віддає тим рвійним, свіжим запахом-вітром, від якого стає так хмільно і млосно в грудях, аж, сказала би баба, хочеться ще трішки пожити.

Не відаю чому, але відколи пішли перші сніги, кожної ночі переді мною спливає дивна картина. Але сон це чи видиво насправді — так і не можу збагнути. Тільки-но влягаємось і баба гасить лампу, дивлюся з постелі у вікно і бачу, як на вершині гори Віщунки між снігами поволі розцвітає, немов велетенська троянда, червона зоря. Ніч розсувається, і все довкола займається оранжево-пурпуровою барвою. І стає так

казково-ясно, що я ловлю зором не тільки кожну хату, вуличку в селі, а й навіть травинку на маківці Віщунки, що не встигла зітліти під осінніми дощами. А зоря палає між снігами все яскравіше.

І ось вже летить з гори до нашого обійстя пучок променів і вдаряється, немов осліплений птах, об шибку. Заціпенілий від страху, навіть паралізований тим світлом, споглядаю з ліжка, як на вершині Віщунки від зорі відділяється жінка і по променях спускається в село. Висока, ставна, вся в білому, вона іде впевнено, легко, і промені пружко гойдаються під її ходою. Жінка, не зупиняючись, проходить над усіма хатами і наближається до нашої. Тут вона опускається, і коли рука її вже торкається хвіртки, я впізнаю в ній маму. Ось вона підходить до вікна, складає дашком над чолом долоню і крізь шибки пильно вдивляється в кімнату. Великі голубі очі, довгі вії, широкі чорні брови, кучеряві хвилі волосся над чолом і загадковий погляд — мама! Широко розкритими очима вона довго дивиться на мене. Пробую розтулити вуста, та вони скам'яніли, хочу крикнути, та на грудях лежить тяжка брила, і жодне слово не може з-під неї вирватися, намагаюся бодай поворохнутись, однак відчуваю, що все тіло туго спутане залізними ланцюгами. Задихаючись, напружуюсь з останніх сил і кричу:

— Ма-а-а-мо!

— Що з тобою?! — полохається баба і миттю підбігає до ліжка. Видиво зникає. Перестрашений, зблідлий дивлюся на неї і нічого не можу дотямити.

— Маму щойно бачив, — кажу, тяжко дихаючи.

— Лягай, дитино золота. Ти вже її не побачиш ніколи. Це хіба тільки я зустрінуся скоро з нею на тому світі, — печалиться баба.

Накривши нас із братом, вона сідає біля печі на ослінчик і тихо плаче у пітьмі.

Так було впродовж трьох ночей...

— Агей, бабо, — стрибаю від вікна. — Сьогодні ж Різдвяний вечір! То віншую вам щасливого Різдва Христового! Абисьте здорові були, щоб гаразди до вашої хати пливли, аби вам рясно родило жито, пшениця і всяка пашниця!

— Так, Різдво... 1948 рочок... а мені вже нині — 58... Казали мамка, що хто родився на Різдво, тому завжди відчинені ворота до

раю, — мовить про себе баба. А може, то і правда, бо я пекло пережила на землі.

Невеличка зростом, худенька, запнута чорною хустиною, баба стала біля печі, склавши під фартухом руки, і напрочуд голубими очима ласкаво дивиться з-під густих зморщок.

— І годі вам на мене лупати, час уже на долоню гупати, — простягаю п'ятірню на подарунок за віншування.

— Уже тринадцятий рік, — скрушно хитає баба головою, — а розуму не більше, як у малого, — киває на брата Павла, який ще солодко посвистує уві сні. Потім нишпорить у кишнях, добуває зім'яті два карбованці і б'є мені на долоню.

— Чим віншуєте, тим і буду вас радувати цілий рік, — мовлю безцеремонно, недвозначно натякаючи на оцінки в щоденнику. Баба тут же витягує новеньку п'ятірку. З любов'ю дивлюся на бабу і з жалем помічаю, що вона за останній час геть зниділа, схудла... А тут ще й осінь впала горем на голову: вночі — батька перед тим викликали в Ужгород — застрелили маму. Нещастя мов підкосило бабу. Он і тепер — увійшла в хату, стала біля вікна, взялася за чоло і ніяк не може втямити, до чого руки докласти.

— Будь добрий, віднеси Царю їсти, — просить, мружачи очі. — Як-не-як Різдво, а він, сарака, певне, голодний. Що з чоловіком сталося, сама не відаю. Гасне на очах, як тота свічка.

— А колядувати коли будемо? — нетерпеливлюся.

— Повернешся, то й підеш. Лиш прошу тебе, дитино, не йди до Пастеляків, — зітхає тяжко. — Не йди до свого діда... Всі біди з їх обійстя прийшли до нас.

— І я піду з Митром, — тоненьким голосом пролебедів із постелі брат Павло.

— Тільки тебе мені ще в торбі не вистачало, — огризаюся.

— Візьми його, золотенький, — гладять мої кучері баба. — Хай подихає, небожатко, свіжим повітрям. Диви, на смерть став схожий. Слава Богу, що мова і розум до нього вернулись.

— То хай вже, — згідливо киваю головою. — Лиш одягніть його тепліше, — додаю турботливо.

Невдовзі виходимо з хати. У молодих снігах село бачиться врочисто-святковим. Над розкиданими по схилах хатами, немов різдвяні молитви, спливають у ранкові небеса один за одним

легенькими стовпами дими. Від кожного обійстя прометені на вулицю стежини — вітаються одна з одною. Над горою Віщункою почав засвічуватися туман, і невдовзі з нього виринув невиразний лик різдвяного сонця. І хоч він зовсім кволий, блідий, на обличчях снігів засяяли лагідні усмішки, і світ повеселів, набрав молодецького, бадьорого вигляду.

І певне, не було б у цю мить на всій землі села, щасливішого за Черешневе, коли б не згарище над долиною навпроти бабиної хати.

Найбагатші дощі не можуть його змити, найлютіші зими безсилі сховати під снігами від людського ока це чорне попелище.

Між згарищем і бабиною хатою колись плелася межа — ділила Пастеляків і Петахів. В обох родин з покоління в покоління дітям втовкмачували, як молитву, одну й ту ж історію. Буцімто багато років тому за прекрасної ярньої днини, коли земля співає хвалу життю і радується не нарадується кожній травинці, кожній мурашці, прадіди Пастеляків і Петахів зламали на межі наболілі зуби. У напливі осліплого гніву один одному розкраяли сокирами черепи. А вночі, коли обидва прадіди лежали на смертних одрах, сини старого Пастеляка підпалили Петахів. І в ту хвилю, коли червоні когути заспівали в обійсті Петахів, знялася страшна буря. Розсерджений вітер притьмом переніс полум'я із палаючого обійстя до Пастеляків. Родини навіть не встигли винести з хат труни з покійниками. У кривавих відблисках заграв стояли двома гуртами одна навпроти другої і, безсилі щось вдіяти, в люті стискали п'ястуки. Скреготячи зубами, мовчки дивилися, як вогонь пожирає їхніх батьків.

За якусь годину від обох ґаздівств zostалися згарища. А на ранок Пастеляки і Петахи, грозячи наперехрест сусідам страшною помстою, витягли із попелищ кістяки покійників. Обгорілі дотла, мерці шкірили зуби і, здавалося, реготали над усім світом і безглуздою затією власних дітей.

Вогонь тої буревійної ночі не вщух! Уже півстоліття він палить душі й серця обох родів.

Одразу після пожежі Пастеляки сяк-так змоглися на шіф-карти, кинули торби на плечі й далися до Америки. Тут доля всміхнулася родині — через три весни вернулися з товстими капшуками, скупили найситіші поля у долині Віщунки й оселилися у нижньому кінці села. На згарищі не осів ніхто. Насміхаючись над Петахами, які з тяжкими

потугами зуміли якось відбудуватися на зруйнованому гніздовищі, Пастеляки вже десятки років нікому не продають землю з попелищем і самі її не турбують. Царина з кожним роком дичавіє, а згарище весь час чорно шкіриться у вікна Петахів — до хати нашої баби. І полум'я тої півстолітньої ночі розгоряється в серцях ще сильніше, а поготів після того, як старший син Пастеляка Андрій, мій батько, оженився на дочці Петахів Магдалині — моїй матері. Зробили це вони наперекір волі обох родин. Петахи не визнавали шлюбу, доки не народився я. А далі що поробиш — дочка ж, не піде дівка білим світом з дитиною в подолі. Пастеляки, особливо дід Василь, заталися до самого кінця — вони не вміли, не вміють і не хочуть прощати.

...Із нижнього кінця села назустріч нам несеться гурт дітлахів, а над ними весело кружляє колядка.

— Чи багато наколядували? — питаю голосно їх здалеку.

— А подивись! — кричать навперебій хлопчаки, розкриваючи торби.

А там чого тільки очі не бачать — і горіхи, і яблука, і сушениці, і цукерки.

— А твій дідо Василь он по скільки нам дав, — хваляться колядники, добуваючи з кишень новенькі червінці. — Сидить у хаті, а перед ним на столі велика купа грошей, і кожному дарує по червінцю. Вам, певне, найбільше дасть, — заздро дивляться на мене і брата.

— Аякже! — кажу я. — Усі інші гроші будуть наші.

Свистячи, улюлюкаючи, колядники біжать далі, а брат починає хникати.

— Хочу колядувати до діда Василя.

— Ти чув, що баба казали? — напоумляю. — Ходімо швидше до Царя. От він нас обдарує!

Чемно вітаючись із селянами, поволі беремося на пагорб і опиняємося за селом. В очах аж меркне від близьки неторканих снігів. Вони легкі, свіжі, і вродило їх за ніч так, що й небокраю не видно.

— Христос родився! Віншую вам, сніги, аби ваші душі завжди були такими чистими і добрими, як нині! — в напливі незбагненно світлих почуттів звертаюсь до навколишнього простору. — Хай ваше тепле дихання всю зиму гріє землю, не дає змерзнути пшениці і всякій пашниці!..

І тут, вичерпавши всі бабині приповідки, яким нас навчала кожного вечора напередодні Різдва, затнувся...

— І най під вашою хатою цілий рік співають красні рожі, — тихо мовить Павло.

— Ну й дурниці ти верзеш, — хитаю головою. — У снігів же немає своїх хат. То треба, як баба говорили, людям віншувати, щоб у них рожі цвіли...

Брат винувато піднімає очі, і мені стає не по собі. Останнім часом не можу витримувати його погляд. Павло дуже схожий на бабу. Маленький, худий, ніс загострений, ледве душа в тілі животіє, але очі вражають. Величезні, глибокі, неймовірної голубизни, вони, здається, займають усе його обличчя. У ніч, коли застрелили маму, брат спав із нею. Пробуджений пострілами, він страшно закричав. Мама ще знайшла сили, щоб запалити лампу, дотягнутись до нього і пригорнути. А коли прибігли сусіди, брат, весь у крові, сидів біля матері, божевільними очиськами дивився на людей і не міг ворухнутися. Дар мови до нього повернувся через три місяці. Тільки очі в нього з тих пір якісь дивні. Коли гляне зболено на тебе, одразу втрачаєш самовладання і в горлі з'являється щемний клубок. Очі брата, здається, не просто споглядають, а поволі увіходять, вглиблюються в душу, збурюючи смуток і біль.

— Аби-сь знав, що у снігів немає хати. Вони живуть у хмарах, а потім падають на землю і топляться, стають водою, — навчаю скоромовкою малого, намагаючись відвернутися від його очей.

Але брат ще деякий час продовжує тримати на мені погляд, а потім раптом підбігає. Схоплює мої руки і притуляє до своєї щоки.

— Я так тебе люблю, дуже тебе люблю... — шепоче ласкаво.

— Ну, перестань, перестань, — вивільняю правицю і легенько попліскую його по спині.

А сам піднімаю голову і дивлюсь у білу далечінь. Ковтаю сльози і ледь стримую себе, щоб не заплакати вголос.

— Пішли скоріш, — беру його за руку. — Цар уже, певне, очі видивив за нами. Поколядуємо йому, а він нам дарунків у торбу насипле, — всміхаюся мрійливо, й наддаємо ходи.

Штефан Цар забрів до нас за кілька років перед війною. Страшна засуха обпалила того літа гори. Під осінь люди, чудом уцілілі, жахаючись голодної зими, почали спускатися з гір. Відчаєні, обірвані, опухлі з голоду, з одвислими щелепами, ледве тримаючись на ногах, брели юрбами через наше село подалі в долину за порятунком або смертю. Йшли мовчки, без сподівання на ласку долі, і здавалося, що засуха випалила їхні душі і серця. Йшли мумії, у яких від живих людей залишився лиш голодний блиск очей. Спливала одна хвиля, а голодна повинь уже несла іншу. Несла безупинно, як торішнє листя, як обламані стовбури колись могутніх дерев. І виділося, цей страшний паводок ніколи не зупиниться, він знесе, змете все живе на своїм шляху, грозючи другим всесвітнім потопом. І дивно: жоден верховинець не вдався до жебрів чи злодійства. Проходячи селом, люди навіть не зупинялися, щоб виканючити шмат хліба чи горня молока. Це були беззахисні діти гір, які успадкували гордість, самоповагу, гідність і чесність. І хоч життя зігнало їх з Верховини, воно не могло змусити спуститися з вершини честі і впасти безпомічно на коліна перед віттарем жорстокої долі. І навіть коли ґаздині виносили нещасним який-небудь наїдок, верховинці довго ніяковіли і зрештою наважувалися прийняти милостиню. Кормили дітей, а крихти залишали собі.

— Ми йдемо на заробітки, — пояснювали чоловіки. — Он туди, на Дунайську низовину, — і тикали вказівним пальцем чомусь не на південь, а в небеса. — Будемо повертатись, неодмінно віддячимо вам. Кажуть, на Дунаї цього року земля файно вродила, а наші бідні гори геть висохли, схудли, аж боляче дивитися.

Говорячи про Дунай, верховинці на мить осяювались блаженною і якоюсь страшною посмішкою, наче мова йшла про рай, в якому дуже гарно і солодко, але невідомо, чи буде дорога назад.

— Ми обов'язково повернемо борг, дай вам Боже здоров'я, — обіцяли горяни і, вже не в силі стриматись, гірко плакали. Чоловіки, жінки соромились свого горя.

Вийшовши за село — останнє в передгір'ї, верховинці ставали на коліна перед величезним дубовим хрестом і молилися. Підвівши очі до гір, невідомо кому посилали молитви — розіп'ятому Ісусу чи Верховині, яка жахно палахкотіла синьо-прозорим полум'ям на далекому північному овиді. Отак і чипіли навколішки майже до самого

заходу сонця, а коли його чоло торкалося обрію, знімалися, востаннє кидали хрести на далекі гори і, вже не поспішаючи, йшли долиною туди, де опускалося світило. Через якийсь час людей поглинав західний небокрай, але тіні їхні ще довго гойдалися безладними юрбами на фоні кривавих небес.

В один із днів уже дозрілої осені, коли голодна повінь стихла, через село пройшов верховинець з мішком за плечима. Невисокий, худющій, оброслий рудою щетиною, крізь яку ледь жевріли зеленаві вогники запалих очей, він нагадував бездомного собаку, що давно вже забув свого господаря. На голові чоловіка незграбно сидів капелюх, вірніше — одні його криси, постолі були перев'язані брудним ганчір'ям. Єдиною річчю, яка мала людський вигляд, був мішок, у котрому сарака тяг непомірно тяжку для виснаженого тіла ношу. Мішок перекочувався з правого боку на лівий. Так само кидало і чоловіком. Кілька разів він падав у канаву, але одразу піднімався, озирався перелякано, схоплював поспішно мішок, звалював його на спину і, закусивши нижню губу, далі йшов. Піт брудними патьоками стікав з його обличчя, ноша до крові в'їдалась у праве плече, але верховинець, тяжко дихаючи, йшов і йшов, доки не впав за селом під ноги Ісусу, розп'ятому на чорному дубовому хресті. Це було після обіду, і ніхто із селян, повертаючись з поля, не звернув уваги на жебрака, що пристрасно бив поклони біля розп'яття. Там його застали і вранці. Але на цей раз очі і руки чоловіка були звернуті не до хреста, а до сонця, яке, спираючись на далекі гори, поволі сходило над землею.

— Не жени мене нікуди! — тужно волав верховинець до сонця. — Ти вже випило кров з дітей моїх, жінки, а тепер і мене хочеш доконати. Пощади, помилуй, світлий Боже, і ви, гори, простіть! — тряс над собою складеними руками.

Сонце невмолимо піднімалось і, наче недремне око долі, пильно дивилося на чоловіка і наскрізь пронизувало його гострими, пекучими променями.

В обід мама поверталася із Ліщинок — гірського урочища, де стояла бабина зимівка, і застала верховинця, коли той, повзаючи навколішки довкола хреста, збирав молоденькі пагони кропиви і жадібно напихав ними рот. Уздрівши біля себе жінку, чоловік сахнувся і почав задкувати. Мати й собі відійшла на кілька кроків. Але жебрак, раптом щось згадавши, дико закричав, схопився і притьмом, наче вовк,

скочив до мішка, що стояв під пробитими іржавими гвіздками ногами Ісуса, впав на нього грудьми, обхопив руками й дико заревів:

— Не руште, не підходьте, благаю вас! Коли ні — то вб'ю і сам повішуся на цьому хресті!

— Чоловіче добрий, — мовила тихо мати, ледь гамуючи страх і збентеження. — Я не маю проти вас злих намірів. Просто йшла, побачила, і стало жаль вас.

— А хіба є ще під цим небом серце, в якому збереглася хоч крапля жалю до ближнього? — відповів жебрак, запитливо глянувши на розп'ятого Христа.

Мати ніяково знизала плечима і сказала:

— Що ж, я піду.

— Ні-ні, не спішіть, пождіть хвилю, — піднявся верховинець.

Підсунув міх ближче до хреста і підійшов до матері.

— Я Цар, — тикнув себе вказівним пальцем у запалі груди. — Цар я, Штефан Цар, — повторив.

Ніяк не второпавши, дивак перед нею чи божевільний, мати скупіло посміхнулася.

— Знаю, ви не вірите, що я Цар, — ще раз для певності постукав себе у груди жебрак. Мати, побачивши, що має розмову таки з божевільним, було рушила.

— Жіночко, жіночко, та пождіть лиш хвилинку! — підбіг і схопив її за руку. — Думаєте, ніби я розуму лишився, але послухайте...

Він став перед матір'ю, і, здавалося, ніяка сила вже не відірве його з місця, доки не висповідаться перед чистою людською душею.

— Діти мої і жінка моя тяжко помирили з голоду, — почав, натужно дихаючи, наче знову звалив на себе мішок із непомірною ношею. — А я жити хотів. Страшно жити хотів. Не я, а звір, який втік від голоду з дикого лісу і поселився в мені. Він гриз моє серце, цькував мене і люто хотів жити. Для нього не існувало ні дітей, ні любої жінки. «Жити, вижити, тільки б не здохнути!» — кричав він у мені. Звір прокидався під моїм серцем кожного ранку, пробуджував страх і гнав мене. Я брав жменю збіжжя, потайки закопаного у хліві, і йшов далеко за село, де повільно вмирали криниці. Розставляв пастки, насипав у кожную по кілька зерен і ждав. Я ніколи не прогавив. Із сходом сонця, вмираючи від жаги птахи летіли на поклін до ледь дихаючих джерел. І тут я їх ловив. Це були здебільшого ластівки і горобці. Я ще й зараз відчуваю,

як нещасні птиці, немов вирвані з грудей серця, сполохано тріпочуть у моїх долонях. Але тоді не було часу думати про це. Я миттю скручував голови бідним створінням і, ледь обскубавши їх, навіть не потрошені жадібно перемелював зубами і ковтав в'єдно з кістками, гадаючи, що звір врешті насититься. Але йому було все мало. І він вив, так вив і благав життя, що мерзли від жаху добіла розпечені сонцем гори.

Спершу я поховав жінку, діти мучилися довше. Животи порозбухали їм, як бубни. Я повзав перед дітьми на колінах, вив, а вдіяти нічого не міг. І коли одного дня вкрав-таки від звіра кілька ластівок і приніс дітям, вони вже не могли розтулити рота. Відніс на кладовище найменшого хлопчика, вернувся додому, взяв міх, кинув у нього душі моїх дітей і жінки, а обійстя підпалив. Коли хата розгорілася, почув, як всередині, вже не в мені, а в ній, дико завив той звір, який так люто хотів вижити. Але його крик навіки причавив палаючий дах. Під розпеченими балками, здається, загинув і я. Потім звалив на плечі міх і рушив на Дунай... Ось вони, душі, — показав на загадкову ношу, що тихо причаїлася під ногами розп'ятого Христа.

Мати, було, рушила до хреста, але Цар миттю підлетів до мішка, впав на нього і обхопив руками.

— Не смійте підходити, — прошепотів перестрашено і підняв застережливо долоню. — Жодному людському оку їх не велено бачити.

— І що, так і будете їх нести аж на Дунай? — спитала мати.

Верховинець, заточуючись, піднявся і тут же безсило сів під хрест. Обличчя його ще більше посіріло, згасли і зеленуваті вогники очей.

— Гей, Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?.. — не то проспівав, не то проридав і хриплим голосом продовжив: — Хіба тільки для того, аби прив'язати собі на шию цей міх і кинутись з душами в дунайські хвилі. Але для того, дорога жінко, сил уже нема. Я ж то забрав із собою душі моїх покійників, але там, удома, — простягнув рукою на північ, — залишилися живі душі гір. Їх, золотенька, в один міх не увібгаєш, не звалиш собі на спину і не підеш з ними у світи. Вони ж то і не пускають мене звідси. Із самого вечора, а потім цілу ніч багато разів пробував іти далі. Але тільки ступав у долину, як за спиною починали стогнати і плакати душі гір. Я відчував навіть, як вони дихали мені в потилицю. А коли вертався сюди, все стихало. Немає для мене звідси дороги далі.

— Тоді що ж — будете повертатися? — спитала мати.

— І дороги назад уже немає, — пригнічено сказав верховинець. — Дуже би вас просив, може б, знайшлась добра людина, яка б дала мені притулок. Служитиму без плати за один харч і одіж. Тільки раз у році, в день Різдва Святої Марії, хай найме господар дзвони, аби відплакували моїх дітей і жінку.

Баба довго пручалася, доки мати врешті вмовила прийняти нещасного чоловіка.

Поселився Штефан Цар у зимівці і там доглядав худобу. На роботу вдався лютим. Розчистив і викорчував усі чагарі на бабиній землі, перекопав і обгородив під картоплю царини, перекрив зимівку, косив сіно, пас худобу...

І все це тільки за харч і одіж. Брати гроші відмовлявся навідріз. Однак баба знайшла спосіб виплачувати: дарувала Штефанові то ягня, то теличку. Він вигодовував, а перегодя продавав. Так і живе понині в нас. Як і було домовлено, кожного року, на Богородицю, баба наймає для нього дзвонарів. Штефан встає до схід сонця, святково вдягається, звалює на спину мішок із загадковою ношею, яку ніхто так і не бачив, і поволі йде до підніжжя Віщунки. Тут зупиняється і чекає сонця. Коли перший пучок світла заспіває в небесах, починають плакати дзвони. Цар знов закидує на себе мішок і тяжко піднімається по схилу майже прямовисної гори. Із хат висипають всі сільчани, із обійсть ведуть його поглядами до вершини. Невідомо, чи то від гучних велетенських дзвонів, чи то від того видовища, людям здається, що гора починає плакати. Коли у страшних муках Цар сягає вершка, він обережно знімає свою ношу, розв'язує мішок, стає на коліна, піднімає руки і щось кричить до небес. Через годину спускається. Перепочине на якийсь час і під ридання дзвонів починає підніматися знову. І так упродовж дня. Під вечір, ледве живий, тягне свою ношу до зимівлі, дзвони стихають, але гори печально-печально гудуть ще кілька днів.

...Село вже залишилось далеко позаду, і ми підійшли до містка, що горбато вигнув спину над потічком. Хитрючий і підступний цей потік. Дріботить собі поміж камінням, кожному зустрічному поклониться, підморгне, усміхнеться лукаво — такий добряк, далі нікуди. Але тільки в горах розіб'ється гроза, пильнуй голову на плечах — не щадить нікого. Зриває містки, волочить дерева, забігає в обійстя і тікає, як шалений, з поросятами, домашньою птицею — жінкам потім вистачить сліз на цілий тиждень.

Ступаємо на місток і вдивляємося в чистоводи.

— Поникай, поникай, — брат штовхає ліктем і вказує на валун, що зацікавлено висунув із хвиль зарослу мохом зелену голову. Пильно вдивляюся і бачу: на самому дні, осяяні пречисто-дивним світлом, цілуються дві молоді форелі.

— Христос родився, риби! — кричу, щоб голос увійшов під воду.

Форелі повертаються і закоханими очима дивляться на нас.

— Славіте його, діти! — кажуть в один голос риби.

— Віншую, аби в цьому році вам доля дарувала тільки чисті води, аби жодне зле око не помітило вас, і хай ваша любов вічно гріє те каміння, біля якого йтимуть дороги вашого кохання! — і тулю руку до серця.

— Хай збудуться твої слова! — з якоюсь печаллю відповідають риби і красно дякують.

Нам стає невимовно весело, легко, і біжимо за міст, від якого до зимівки рукою сягнути.

— Христос рождається, птахо! — кричу вороні, що дрімає на плечі старезної липи, і знімаю поштиво шапку. — Віншую тобі, аби-сь довго жила, ніколи не голодувала у цьому році, і хай ясні небеса завше висять на твоїй путі!

Ворона прохопилась із дрімоти і ледь не полетіла сторчма вниз.

— Дур-р-рень! — сердиться птаха. — Мені й без твого віншування тр-р-ри-ста р-р-років напечатано на р-р-роду. Іди собі дор-р-рогою і не заважай милуватися снами.

— Ах ти, рід чорнущий, — серджуся я, швидко підшуковую камінь і жбурляю у крилату відьму.

Птаха неохоче злітає над деревом, піднімається у височінь і на все небо заливається хриплим, моторошним реготом.

Чим ближче до зимівки, якийсь в'язкий холод починає дедалі більше липнути до тіла. У такий час над зимівкою давно вже кучеряво розцвітав дим, у стайні, на дворі наведений порядок, і лагідно усміхнений Цар сидів у гуні біля дверей на ослінчику, смоктав люльку. Але нині ще звіддала я почув ревіння голодних корів, овець, і воно підстьобнуло нас. Волочачи брата за собою, спотикаючись у снігових наметах, я підбіг до огорожі. Біля зимівки легко і прозоро слалися білими сувоями неторкані сніги. Худоба у стайні ревіла як на погибель. Гамуючи страх і збентеження, я міцно стиснув руку брата і обережно

підійшов до дверей. Взявся за клямку. Сінешні двері легко відчинилися. У потемках намацав ручку ще одних дверей і рвучко потягнув на себе. Цар напівсидить, напівлежить у ліжку на подушках і широко розкритими, здивованими очима незмигно дивиться на нас. Шанобливо знімаю на порозі шапку і речу:

— Віншую вам щасливого Різдва, вуйку Штефане! Аби-сьте ся так мали, як земля у Петрівку. Най щастя-гаразди з усього світу біжать тільки до вашої хати. А ще міцного здоров'я, довгих років життя вам на многая і благая літа! — випалюю скоромовкою і, задоволений собою, піднімаю голову.

Але Цар мовчить, продовжуючи обпікати мене холодом здивованого погляду.

— Вуйку Штефане, — повторюю уже непевним голосом і ступаю кілька кроків.

Брат, тремтячи всім тілом, ховається за спину і цупко тримається моєї руки.

— Вуйку, — шепочу, підходячи до ліжка.

Цар бездиханний. Лівою рукою притис до серця мішок. Обличчя спокійне і навіть якесь щасливе, а в глибині здивованих зіниць, наче в голубій юзі, видніються далекі гори. Ми ціпеніємо. Якусь мить лупаємо один на одного, і тут погляд мій падає на мішок. Дитяча цікавість перемагає страх перед смертю. Неслухняними руками розкриваю мішок і жахаюсь. Живими людськими очима із докором і печаллю дивиться на мене із міха величезний чорний камінь. І тільки тоді я закричав:

— Вуйко Штефан помер!

3

— Уже наколядувалися з тобою, — мовлю пригнічено братові, змахуючи сльози — непрохані новорічні гості.

Сидимо в хаті і все ще не можемо оговтатися від пережитого. Той страшний чорний камінь з очима мерця, здається, вибіг із зимівки слідом, учепився в моє серце і тепер нестерпно давить.

Баба хутко скликала кілька сусідок і, голосячи, подалася впорядковувати покійника. Нам же наказано ні кроку з хати. А брат

весь час своє:

— Хочу колядувати, ходімо, — тягне за руку.

Пручаюся, згадуючи сувору вказівку баби, а самому так і кортить побігати по хатах — аж ноги сверблять від нетерплячки.

— А вона не буде знати, що ми колядували, — вмовляє Павло.

Його запевняння підкуповують, і зрештою згоджуюся.

— Але тільки до тітки Йолани забіжимо і відразу додому, — попереджую.

Тітка Йолана, материна сестра, живе через город, на сусідній вулиці.

— Віншуємо вам Святий щасливий вечір! — виводимо різноладом з порога. — Аби у домі вашому жили благодать і здоров'я, аби неслися добре кожен день кури, плодилися ягнята, телята і поросята...

— І най цілий рік під вашою хатою співають красні рожі, — доплітає своє брат.

І ми починаємо потиху колядувати.

— Дякую, дорогі дітки! — тітка поспіхом встає з-за столу. — Хто тебе так гарно навчив колядувати? — нахиляється над братом.

— Баба наші, — прикушує палець Павло.

— У-у-у-і-і-й! — надсилу зривається у цей час пронизливий стогін із печі. — Господи великий, пощади і вдій щось, аби полегшало, а ні — забери до себе, у-у-і-й!

Це конає за комином Другий Фронт.

— Давай, давай, — ятрить тітка, — хай тебе так судомить, аби блював ще й носом.

— Пожалій, пожалій, у-і-і-й! — благає Другий Фронт.

— Ой не пожалію, — сердито хитає головою тітка. — Діти мої, не знаю, що з ним вдіяти. Вже другий місяць як запив, — показує на піч, де в муках похмілля корчиться в вуйко Семен Лапшун — Йоланин чоловік. Опухлий, тучний, двометрового зросту, він не вміщується на лежанці, і голі ноги сиротами звисають з печі.

Прізвисько Другий Фронт вуйко Семен нажив собі через величезну пристрасть до політики. Він настільки захоплювався нею, що часом втрачав орієнтацію, де свій, а де чужий город. Десь посеред війни всі свої політичні інтереси вуйко перекинув на другий фронт: коли нарешті союзники відкриють його і які наслідки можуть бути у світі

опісля. Про це він торочив із першим-ліпшим зустрічним. І хотів того хтось чи ні, а мусив вислуховувати, бо часом, коли ближньому було не вельми цікаво і він перебивав, вуйко Семен доводив свою правоту не стільки аргументованими фактами, скільки кулаками. А вони в нього замашні, як дубинки. І чоловік настільки втратив глузд, що якимось, добряче наїдившись, перестрів сільського нотаря Бігарі і спитав:

— Пане Бігарі, чорти б зідрали кожу з тих гамерикантів, чи скоро вони думають відкрити другий фронт? Мені аж хребет чешеться.

Нотар — чоловік із вигляду непримітний, однак улесливий і підступний — спершу аж затрусився, але, зиркнувши на вуйкові п'ястуки і вчасно згадавши про його запальний характер, швидко вгамував свої емоції і стримано сказав:

— Ваше запитання дуже делікатне, але, на жаль, тепер на нього не можу відповісти. Та коли така нетерплячка, що, як кажете, аж хребет чешеться, я поспитаю про це в тямущих людей і вгамую вашу допитливість.

І пан Бігарі дотримав слова. Вранці за вуйком прийшли стражі порядку і чемно відпровадили його у жандармерію. В гарячій дискусії про доцільність відкриття другого фронту жандарми так прочесали шомполами хребет політику-самородку, що той зо два тижні горів на печі синім полум'ям, не маючи змоги навіть поворухнутися.

З тих пір разом із червоними рубцями на спині вуйко чесно носить прізвисько Другий Фронт, хоча пристрасть до політики відтоді зів'яла.

— А чого їм так лихо? — питаю тітку, співчуваюче дивлячись на піч.

— Та ж говорю тобі — вже більше місяця заливає горлянку. От і кажу йому: «Побійся Бога, чоловіче, скоро вже й послідні ногавиці проп'єш. Покайся, доки не пізно». А він: «Добре, добре, піду до свого цімбори — пана превелебного Василя. Хай мене висповідає, і я поклянуся йому на Біблії, що більше пити не буду». А я, дурна ослиця, повірила. Дала йому гроші та й кажу: «Іди з Богом». Він, правда, пішов висповідався, поклявся на Святому Письмі, що більше пити не буде, та й говорить превелебному: «Панотче Василю, гріх візьмемо на душу, якщо не обмиємо таку велику радість». І спокусив, диявол, отця. Залізли до когось у пивницю і дві доби не просихали. Панотець, небожатко, так набралися, що й ключі від церкви загубили. Півдня люди шукали, доки не знайшли їх десь у болоті. Та це ще півбіді.

Диявол, — тітка обертає голову до печі, — почув, що гірким пахне, то й швидко чкурнув додому. А отця Василя ще й на утренню приперло. Забрюхані, опухлі, п'яні, пан превелебний вилізли на амвон, підперли голову руками та й речуть, ледве ворущачи язиком: «Християне, вівці мої заблудші, ми з вами пережили таку велику війну, та уцілили, вижили на зло всім смертям, — бехнули кулаком по амвону. — То чого ж, скажіть, вівці мої, і далі оплакуємо у храмі Божому самі себе. Нам же веселитися треба». І тут панотець вийняли з-під ризи пляшку вина, налили у чашу для причастя і громовим голосом прорекли: «Я п'ю за вас, християни, що живете у мирі, п'ю за мертвих, які цей мир принесли, п'ю за сонце, за небо, за землю, за трави, за птиць, за вітер, за ріки, моря, океани...». А коли превелебний вже й не знали, за що пити, то й випили.

Кілька жінок одразу зомліли, а інші, хрестячись, почали розбігатися з церкви куди очі виділи. Твій дідо Василь ще з двома чоловіками ледве зв'язали святого отця і поволокли в ризницю. А от чутка про осквернення храму Божого побігла аж до єпархії. Кажуть, коли єпископ почув про содіяне, зліг із сердечним приступом. Що тепер буде з паном превелебним — один Господь знає.

— О Боже, ти краще про мене подумай, у-е-ей, — заволав із печі вуйко Семен. — Помираю, помираю, люди добрі, спасайте грішну душу, у-і-і-є-єй.

— Давай, давай! — спліскує тітка руками. — Красивіше не можеш? Голосніше, голосніше. Аби не тільки люди, а й чорти вчули й прибігли за твоєю чорного душею. Цілу ніч надходять на нього рвоти, — звертається Йолана до нас, — а блювати ж нічим, то й мучиться.

— Дали б йому похмелитися, мо', ліпше б стало? — співчуваюче зиркаю на піч.

Зачувши мої слова, вуйко Семен притих і ледь чутно прошепотів:

— Долю би-сь мав, солоденький.

— Псячої крові йому натоку і дам спити, — сердито зблискує очима тітка. — Хай мучиться, а ні — то здихає, бо серце вже не може стерпіти, що творить нечестивець.

— О-й-й-й, у-а-є-єй, — виривається розчаровано. — Хай тільки раз мені полегшає, то я, то я... — грозить стрийко Семен і хвицає у лютій безпомічності ногами...

— То знову нап'єшся як свиня, — пророче підсумовує тітка і виходить у сіни.

Я тим часом підходжу до печі і тихо раджу вуйкові Семенові:

— Коли вам так лихо, ходімо з нами до діда Василя. Повіншуємо йому, а він, це точно, почастує вас. Самі відаєте, скільки в нього того добра...

Живий вогонь на мент зблискує в очах стрийка Семена й одразу згасає.

— Босий би по снігу лютому побіг, — зітхає він. — Але дідо твій, скоченів би там, де є, ніколи не простить мені корови Чорнульки...

Від великого жалю, що мій заманливий намір нездійснений, у вуйка Семена аж вибігають і тремтять на щоках дві пекучі сльозини.

Історія про те, як Другий Фронт обвів довкола пальця мого завжди поміркованого і хитрого діда Пастеляка, довго смішила всіх у селі.

...Було це ще перед війною, коли жила покійна нині Калина — наша баба по батькові.

Якось молода вдовиця Марія Швайличка — одна із посестер во Христі — настарала грошей, звичайно, теж не без помічі вуйка Семена, і вирішила купити корову. Сусіди порадили зваблівій молодиці звернутися до Василя Пастеляка — нашого діда. Саме о тій порі він вельми ревно шукав покупця на одну з ліпших своїх корів — Чорнульку. Знаючи вдачу діда, що той ніколи просто так не віддасть з господарства навіть завалящого цвяха, люди насторожились: кожен-бо відав, що Пастелякова Чорнуля у всьому селі найщедріша на молоко, а ґазда її продає. Охочі до купівлі билися в різних здогадах, але втямити нічого не могли. Аж тут трапилася під руку легкодумна Марія Швайличка. Розпалені цікавістю сусіди і нараїли молодицю піти торгуватися. Проте Швайличка виявилася не такою вже й простачкою, як гадалося. Зібравшись до діда, вона покликала у сватачі вуйка Семена: він на всі довколишні села мав на худобу найгостріше око, і без нього в селі не відбувалося жодної купівлі-продажу живого товару — чи то корів, чи свиней, чи овець і кіз...

Прохання посестри во Христі підняло настрій у вуйка Семена. Він кинув серед поля мотику — саме підгортали з тіткою картоплю, — підперезався, прилизався і рушив з Марією до діда Пастеляка.

Уздрівши на воротах вуйка Семена із Швайличкою, дід якось зіщулився й сердито шепнув бабі Калині:

— І чого приплентався цей ведмідь голозадий. Чорт би 'му копитом зуби вибив. Рахуй, все пропало.

— Ой, маєш правду, Васильку. Пропало, пропало... — так само пошепки відповіла баба й, улесливо усміхаючись, ласкаво запросила покупців у двір.

— Корівка молода. Молочко дає солодке, масне. Коби не потрібні нагальні гроші, ніколи б її не продавали, — заспівала з жалем баба, проводячи покупців до хліва.

— Ану виведіть лише її надвір, — попросив вуйко Діда.

— Тільки не здумайте торгуватися, — рішуче попередив дід. — Я сказав своє — і ні копійки менше.

— Гроші ми ще не платимо, — заспокійливо відповів вуйко, хитро косячись на Швайличку. — Спершу виведіть на сонце корову, хай обдивимо, а потім вже прицінімось.

— Що там прицінюватися, — засокорила баба. — У нас піввулиці молоком годується. Ви людей розпитайте, яке воно смачне, масне... За один удій — повне відро до хати несучи. А корівка яка розумна, чемна... Тільки прокинувся вранці, а вона зачує і вже так радісно із хліва до мене вітається, ласкаво просить подоїти. А що вже мудре Боже створіння, тихе — муху жаліє з себе змахнути.

У цей час дід Василь, чортихаючись під ніс, виволік із хліва Чорнулю, яка своєю подобою більше нагадувала пекельного цербера, ніж тихе, мудре Боже створіння.

Корова була середньої ваги, молода, аж до синяви чорна. Широко розкинувши ноги, очима, повними лілової люті, блискала на покупців. Вуйко Семен досвідченим оком почав промацувати худобину.

— Корівка чорна, зате біле молоко дає. І це кожен вам скаже, що від чорної корови молоко найсмачніше, — невгаваючи, прихвалювала баба й раз у раз намагалася поплескати Чорнульку.

Але корівчина таким пекучим поглядом стежила за господинею, що та воліла краще не підходити близько. Її теж не ризикував і тримав налігача на безпечній відстані. Вуйко Семен завважив, що корова доправди щедра на молоко, здорова, але теж не міг збагнути, чому Пастеляки з такою поспішністю й запопадливістю хочуть продати її. В подібних випадках, якщо господарям і справді припече продати худобу гарну, породисту, віддають її із сльозами, у невимовних муках відривають від серця, а тут само собою хвалене ще більше

прикрашають. Та й за ціну не сперечаються — просять за Чорнульку не так уже й багато.

Вуйко Семен обережно підійшов збоку до корівчини, нагнувся й не встиг простягнути до вимені руки, як мирне створіння люто хвицнуло задньою ногою — вчасно встиг відхилити голову. Швайличка зойкнула.

— Ви не лякайтеся, — склала руки над ошелешеним вуйком Семеном баба. — Це Чорнулька від великого жалю до себе і злості до нас. Самі видите, неборята, вона уже давно зрозуміла, що її продають, і не може простити.

Корова у знак згоди кивнула головою і сердито запихтіла.

— І це вона весь час так у вас буцається? — спитав вуйко Семен.

Газда отетеріло подивився на дружину, почав нервово стенати плечима й невлад забубонів:

— На мого Бога, так хіба я знаю... на мого Бога... Коли була малим телям, то зовсім не хвицалася. Я її гладив, а вона радувалася, на мого Бога. А тепер, певно, правду каже жінка, увиділа корова чужих людей, то й розсердилася на нас.

— Ой, маєш золоте слово, Васильку, — підсолодила баба. — Корівка така розумна, чемна, що не в хліві її держати, а у світлиці на параді тримати.

Корова, ще лютіше засопівши, підтакнула господині головою.

— Ну що, Марійко, купуємо? — спитав вуйко Семен.

— За тобою останнє слово, — відповіла посестра во Христі. — Для того я тебе й просила піти зі мною.

— Купуємо, — після хвилини вагання видихнув вуйко. — Лічи хазяїнам гроші.

Чорнулька загадково глянула на вуйка, співчуваюче похитала Швайличці рогами і, видно, залишилась незадоволеною.

Молодичка чинно відрахувала належну суму й простягнула, було, дідові. Але господар заперечливо відтяв рукою й показав на бабу Калину.

— Вона на газдівстві бухгалтер.

Баба, вдячно усміхаючись, досвідченими руками хутко перелічила гроші й блискавично сховала у пазуху.

У знак глибокої шани до гостей і вдовolenня, що торг пройшов без суперечок про ціну, дід подобрішав і запросив покупців до хати. Баба

швиденько застелила стіл, поклала малосольних огірочків, витягла з печі запечену курку, нарізала свіжого хліба, добула пляшчину жовтуватої сливовиці. Насамкінець внесла із погребя дволітровий гладущик молока, попросила спробувати й оцінити. Швайличка пригубила горня, посмакувала й запропонувала вуйкові Семенові. Той теж відпив, недвозначно прицмокнув, але не відповів нічого. Це вельми насторожило Пастеляків, і баба Калина знову почала корові співати хвалебної:

— А така вже совісна — билинку не підімне під себе, а щедра яка — до останньої краплинки віддасть у дійницю. А що вже добра й тямовита — діти на пасовиську пісні співають, то вона за ними повторює...

Проте вуйко Семен вперто ухилявся від подальшої розмови про достоїнства молочної чарівниці і перейшов помалу на справи буденні: як вродили у цьому році трави, чи не всю картоплю поварило у землі засушливе літо, чи не обіцяє теперішня спека сльотаву осінь і люту зиму.

Пастеляки, трохи захмелілі, особливо Калина, запально втягнулися в бесіду, виказували свої передбачення, гаряче сперечалися, кожен намагався довести, що він більше і краще тямить. І ось у самий розпал балачки вуйко Семен спритно, наче вправний рибалка, підсік бабу Калину:

— Багато ви натерпілися від корови... Мабуть, місця нема на тілі, де би синці не носили, чи правда, тітко Калино?

— Ой, і не говоріть! — розв'язала язик баба Калина. — Доки здою, п'ять разів відро переверне з молоком, чортиця. Най ся не приказує, в минулому місяці, як гепнула мене під ребра, три дні хрестом лежала в ліжку й не могла повернутися. А пастухи поженуть на пасовище — за всіма гониться, чорна біда. Ось хай вам чоловік скаже, що це — правда. Чи так, Васильку?

Але дід Василь, як засунув у рот курячу ніжку, так і остовпів із вибалушеними очима, перелякано дивлячись на бабу: здуріла чи який чорт до неї взявся.

— Ой, Васильку золотий, перебач... — зойкнула баба Калина й прикусила язик.

Напружена й неприємна мовчанка запанувала в хаті. Гості й господарі, відводячи один від одного очі, опустили погляди на підлогу.

Першим отямився дід Василь. Схопив курячу ніжку й, хрустячи, навіжено почав молоти її разом із кісткою.

— Язик би тобі прилип до вух, босорканьо, — мовив із неприхованою злістю, запиваючи куряче м'ясо сливовицею.

— Та я, Васильку, забулася, — блаґеньким голосом заскімлила господиня. — Заплутали мені голову, тямку відняли, то й проговорилася.

— Йой-й-й! — замотав червоною від люті шиєю дід. — Святий ня ще побив з тобою!..

— О ґаздо, не переживайте дуже, — щиро порадив вуйко Семен. — Давайте поміркуємо разом, як бути. Лиш тепер чесно признайтеся: корову продали, бо дуже бодлива, так?

— Нічого не знаю, — відповів дід. — Корову я продав, гроші в мене...

— Вірно, все в порядку, — підбадьорив вуйко Семен, — гроші у вас, і мудро зробите, коли не віддасте...

— А я що з тим чортом буду робити? — ледь не плачучи, запитала Швайличка.

— Гроші я не віддам! — категорично заперечив дід Василь.

— Маєш правду, Васильку, не віддамо, не віддамо, — засокорила баба Калина, схопившись обіруч за пазуху.

— Марійко, не мішайся куди не просять, — мовив повчально вуйко Семен. — Я лиш хочу спитати. Хай чоловік правду скаже, а ми разом подумаємо, як бути, аби всім було на користь. То слухаю вас, ґаздо, корова справді така люта? — звернувся до діда Василя.

Господар ніяково прокашлявся.

— Дайте покій, такої сатани світ не видів, — відповів неохоче. — І що ми тільки не робили, до кого не звертались, — нічого не помагає: б'ється, буцає, бодає... А так корова дуже молочна, файна порода, молоко має сильне, самі пробували...

При цьому дід такими очима глянув на бабу Калину, що та ладна була перетворитись на макове зерня й гулькнути кудись у шпарину на підлозі.

— Но, — полегшено зітхнув вуйко Семен. — Цій біді можна дуже легко зарадити.

— Як, як? — в один голос озвалися Пастеляки.

— Дуже просто. Треба поворожити, і корова стане шовковою, як нею обернете, так буде стояти. У цій біді я багатьом поміг.

— Ну, але як? Як поворожити? — розбурхався дід. — Що для цього треба — нічого не пожаліємо.

— Ой так, так, Васильку, нічого не пошкодуємо, — вже почала співати й баба Калина.

— Ходімо лиш надвір — там усе й побачите, — щиро запропонував вуйко Семен.

Господарі й покупці заспішили до корови. Чорнуля, прив'язана до груші, за цей час уже вибила ратицями довкола себе глибокий круг і тепер обдирає рогами з дерева кору.

— Ну, видите, сатана, що робить? — зраділо вигукнула баба Калина й одразу затнулася.

Вуйко Семен тим часом розпоряджався:

— Ти, Швайличко, стань збоку. А ви, ґаздо, беріть корову за роги і тримайте міцно, скільки лиш маєте сили.

Дід Василь, крадучись, підійшов до дерева і, ласкаво приговорюючи до корови, блискавично схопив її за роги. Чорнуля пробувала вивільнити голову, але дід, надувши на шиї жили, держав так міцно, що здавалося, опинись у цю мить в його обіймах десять драконових голів — навіть не писнули б.

— Ну й силище у вас, ґаздо, нівроку! — похвалив вуйко Семен.

— Так-так, нівроку, як у бугая, мав би здоров'я, — підсолодила й собі баба Калина.

— Ви, ґаздине, стаєте з правого боку, а я з лівого, — продовжував вуйко. Баба Калина з готовністю зайняла вказане місце. Тепер вона і вуйко Семен стояли навпроти один одного, розділені Чорнулею.

— Де у вас гроші? — діловито запитав вуйко.

— Тут, — плеснула себе баба Калина правицею по грудях.

— Ага, з правого боку, — уточнив вуйко Семен. — А ви їх тепер перекладіть на лівий, аби біля серця лежали. Але робіть, що вам говорю, і швидше, швидше!.. — понукнув розгублену бабу.

Баба Калина сором'язливо відвернулася й понишпорила у пазусі.

— Готово? — нетерпляче спитав вуйко Семен.

— Все в порядку! — повернулася баба Калина.

— Тепер, Калинко, нагніться, — почав радити вуйко Семен. — Правою рукою обніміть спину корови і приговорюйте: «Щезла бись, маро, у болота і піски». Лівою рукою вийміть з пазухи гроші і попід черево Чорнулі передайте мені. Ось тоді й увидите, що через кілька хвилин ваша корова стане ангелом.

Баба, скільки лиш діставала рука, обхопила спину корівчини і, пристрасно нашіптуючи: «Щезла бись, маро, у болота і піски, щезла бись, маро, у болота і піски...», — добула гроші й простягнула попід черево вуйкові. Дід Василь, витріщивши від натуги очі, ошелешено спостерігав за ворожінням і в останню хвилину щось запідозрив.

— Калино, кури би тебе загребли, що робиш? — крикнув він.

Але було пізно. Вуйко Семен швидко схопив гроші, сховав у кишеню й весело сказав дідові Василеві:

— Ну, а тепер відпускайте, ґаздо.

Дід притьмом розвів руки. Але не встиг відійти й півкроку, як корова, немов підкинута велетенською пружиною, стрибнула на місці вгору й заточила рогами дідові Василеві у межипліччя. Ґазда якимось дивно гикнув і сторчма полетів під огорожу. Баба Калина від побаченого оніміла, здивовано розкрила очі і замість того, щоб бігти на поміч чоловікові, без тіні лукавства сказала:

— Ну, а тепер видите, що і ваше ворожіння чорній чортиці не помогло!

Проклинаючи все на світі, тримаючись за боки, дід поволі піднявся.

— Дякуємо вам файно за гостину, — схилив у поклоні голову до господарів вуйко Семен, прямуючи до воріт, і гукнув Швайличці: —

Марійко, а тепер тікаймо, — і покупці чкурнули на вулицю.

— А гроші?! Поверніть гроші і забирайте корову! — нісся навздогін голос баби Калини.

Але його одразу перервали крик і лайка діда Василя. В обійсті зчинилася веремія, до якої вже не було часу прислухатися.

Поголоска про торги в Пастеляків миттю облетіла село. При цьому кожен конче додавав до почутого свої небилиці, і гострі насмішкуваті плітки розросталися в неймовірну історію, з якої покотом сміялися всі околиці. Це був перший випадок у дідовому житті, коли його, статечного, обережного, мудрого, навдивовижу вольового ґазду, обвели довкола пальця і висміяли. Цього, кожен знав, Пастеляк ніколи не простить вуйкові Семену. Злість чорною кров'ю запеклася в серці діда, і від великого сорому він майже місяць не виходив з обійстя на люди, навіть у церкві не показувався. Збагнув уже і вуйко Семен, що ворожіння на Чорнулі може гірко йому відплатитись, і, не чекаючи наслідків, кинув торбу на плечі і чкурнув аж у Східну Словаччину, де вівчарив на полонинах у тамтешніх ґаздів майже два роки. За цей час померла баба Калина, почалася Друга світова війна, і дідові було вже не до вуйка Семена. Але, подейкували, саме втеча і врятувала життя вуйка, бо його довго розшукували по горах незнайомці, напевне, найняті дідом...

— Ось кажу: босий би по морозу побіг, але той чорт рогатий мені гарячі вила під ребра всуне замість погарчика, — із жалем зітхає Другий Фронт. Далі запитливо дивиться на мене і шепоче: — А ти попроси від нього пляшку... Ну... ніби для баби, і занеси...

У цей час грюкають сінешні двері — входить тітка із повним фартухом яблук, горіхів... Другий Фронт, вдавившись словом, хутко накинув на голову вовняний ліжник.

— І-і-і-ей-й, помираю!

Тітка спопеляючим поглядом дивиться якусь мить у його бік, а потім обдаровує нас яблуками, горіхами і суне в руки по карбованцю.

— Горе яке знову на вашу голову, — далі печалиться тітка. — Хто б міг подумати, що Цар так скоропостижно... І треба ж — на самий Новий рік. Як прибігли мама і сказали, я аж слова лишилася. Пішла би з ними, але серце вже кілька днів як схопило — не відпускає. Ще думаю собі, Бог дасть, то й мій до вечора сконає, — повела поглядом на піч, й ледь помітна усмішка сумно зацвіла скраєчку вуст.

Зачувши жінчині слова, Другий Фронт на хвилюшку нашорошився, як заєць, а далі, немов ошпарений, злетів із печі.

— Не хочу, не хочу помирати! — перелякано забігав по хаті, хапаючись за серце. — Аби тебе чорти на вилах зняли до неба, коли жадаєш такого рідному чоловікові, аби тобі на твоїх словах ікалось до кончини життя, аби тобі на язиці по десять тіпунів родило кожен день за таке пророкування, — кидав із кутка в куток прокльони.

Тітка, зітхаючи, дивилась на цю трагікомедію й раз по раз вертіла пальцем на скроні.

— Як ти думаєш, Митрику, я помру? — підійшов Другий Фронт, мало не плачучи, торкнувся тремтячими пальцями мого плеча.

Правду кажучи, мав він вельми кепський вигляд. Одна половина обличчя жовкла, друга зблідла, піт рясно виступав на чолі, а могутнім тілом трясло, як у пропасниці.

— Та що ви, вуйку, слухаєте, — кажу заспокійливо, — з вашим бичачим здоров'ям тільки гору Віщунку по світу носити.

— Так і я думаю, точно так, а вона смерті моєї... А такого півня не хоче? — зсукує велетенську дулю і поштиво тицяє тітці під ніс.

Та плює спересердя на дарунок і відвертається, а Другий Фронт знову притьмом окуповує піч.

— У-у-і-ей! — долинає звідти. — Боже, поможи, о-у-ей!..

— Отож, отож, — киває головою тітка Йолана.

— Красно дякуємо, і будьте здорові, — в один голос відкланюємося.

— Ідіть щасливі, дітки, — благословляє тітка, проводжаючи нас надвір, і раптом запитує з порога:

— А в діда Василя колядували?

— Ні, — опускаю голову. — Баба не веліли. Казали, що всі наші біди вродилися в їх обійсті і вбігли до нас.

Тітка печально всміхається.

— Коли б ми тільки знали, звідки йдуть наші біди, до самого б неба їм дорогу загородили. Не таїть у собі змалку зла. Його доля і так страшно скарала.

— Я хочу до діда, — тягне за руку Павло.

— Діти, підіть до нього. Він же самотній як палець.

Я довго вагаюся, але благальні очі брата затуляють у мені бабине застереження, і обіцяю упівголоса:

— Аби тільки не відали про це баба. Добре. Підемо та і поколядуємо...

4

Обійстя діда Василя — аж у нижньому кінці села. Тут здавен мешкали тільки ґаздове. Звідси, від підніжжя Віщунки, стелилися уже благородні, тучні землі, широкі поля. Перескакуючи від межі до межі, вони пливли аж до могутніх хвиль Тиси. Навіть недогідливого року, коли у верхньому кінці села врожай спалювали весняні морози або влітку зносили повені, горища і комори ґаздів ніколи не порожніли. При доброму настрої дід любив мудрувати.

— Як подивитися на село згори, то ми живемо ніби під ногами в жебрати, — говорив сусідам-ґаздам. — А зібрати наш хліб і зсипати в купу, то підіймемося аж над небесами. Гора Віщунка і та буде маленьким песеням біля наших ніг, — і задоволено сміявся зі своєї дотепності.

...Ніколи не забуду, як рівно п'ять літ тому із гуртом дітлахів зайшов колядувати до діда. Він тоді справді жив над небесами. Ще задовго перед Новим роком йому, як батькові солдатів армії Хорті, вдалося за безцінь купити конфісковану землю і худобу євреїв. Тепер дідо Василь не мав собі рівні на всю округу. Стайні забиті коровами, волами, вівцями, а землі — цілий день міряй, ноги надломиш, а кінця не дійдеш. Ось де воно — щастя, ось де вона — золота середина життя! Ґазди правдами і неправдами ухитрялися відкупити своїх синів від фронту, а дідо навпаки.

— Хай ідуть за нашу віру і святу землю! — бив себе кулаком у груди.

І коли говорив про святу землю, бачив свої поля, на яких ноги надломиш, а до кінця не перемиряєш.

А в нас у хаті — голод. Батько як дався перед війною через кордон у Радянський Союз — жодної вістки. Наскільки гордою була мама, але, дивлячись, як ми гаснемо, із тяжким серцем пішла на поклін до діда.

— Не хочу, няню, задарма вашу скибку хліба. Візьміть хоч у служниці.

— Я тобі не няньо, — прохрипів дід. — Я не благословляв свого сина женитися на тобі. А коли вже пішов наперекір моїй волі, то мусив доказати, що він розумніший і сильніший за мене. Я комуністів годувати не буду і роботи їм не подарую, — кричав услід безпомічній матері.

І ось п'ять літ тому я стояв у гурті дітлахів колядував і віншував разом з усіма дідові ще більшого добра, як той його мав.

Він сидів із панотцем Ковачем за накритим столом і, захмелілий, з насолодою слухав, чого йому, першому газді, бажає біднота. Коли голоси стихли, смачно всміхнувся, задоволено потер чоло і вийняв з кишені жменю металевих монет.

— Файно поколядували, то й плата красна буде, — мовив протяжно і змовницьки підморгнув панотцеві. — Ну, а тепер хто спритніший і сильніший — ловіть! — гукнув.

При цих словах дідो жбурнув кілька монет до дверей. Колядники спершу зніяковіли, а далі гуртом метнулися на землю. Крики, лайки, плач змішалися, і діти, немов в'юни, сплелися в живий клубок. Колядники діставали один одного торбами, вгризалися щасливцям, які встигли схопити гроші, зубами в мертво стиснуті п'ястуки.

— Лови! Лови! Лови! — шаленів у захваті дід, підкидуючи в юрбу дітей все нові й нові монети.

Вже чиясь кров бризнула на стіну, із торб по кутках хати розлітались бідацькі дарунки — картопляні пиріжки, шматки калачів, зморщені яблука, — а дід сатанів. Я кілька разів схопив гроші, але сильніші руки миттю викручували їх із п'ятірні. І коли в котрий раз дід кинув монети, я несподівано схопив одну із них на льоту. І тут чийсь меткий удар у перенісся жбурнув мене вперед, і, падаючи, я вдарився головою у ребро стола.

— Досить! — заревів дід. — Геть із хати! — й владно махнув рукою.

Гамуючи у собі біль, немов у тумані, я схопився й кинувся слідом за колядниками.

— А ти залишися, Митрику, — наздогнав мене в сінях дід, узяв за руку й завів у хату.

Я приперся до одвірка, опустил голову. Неусвідомлений жаль до себе й образа спирали дихання. Мав таке відчуття, ніби мене схопили

за волосся, занурили під воду й тільки раз по раз відпускають ковтнути повітря.

— Сідай, онуко, — запросив дід і підсунув стілець.

Я відірвався від одвірка й боязко присів скраєчку.

Дід мовчки наклав у тарілку голубців, м'яса і запитав:

— А хто тебе, дитино, послав колядувати до мене?

— Я сам з дітьми прийшов, — промовив глухо, не піднімаючи погляду.

Панотець Ковач приліг могутніми грудьми на стіл, вперся в мене чіпкими зеленуватими очима.

— Ану покажи, скільки ти в цій хаті наколядував? — сказав дід, нагнувшись до мене.

Я розчепірів порожні жмені і простягнув над столом.

— Но видиш, так і твій няньо, — випростався дід. — Коли паде манна небесна, він відніме долоні, аби іншим більше дісталось. Просив, молив його: ти найстарший син, тобі після мене тримати в руках обійстя, плюй на цуравих комуністів. Просив його іменем Божої Матері: Андрію, кінчиш гімназію — не пошкодую грошей, дам тебе далі вчитися, лише не ганьби мою сиву голову, не женися на жебрачці. Оженився...

— Але, перебачаюся, Пастеляку, люди подекують, що і ви женилися не по волі батьківській, а по сердечній, — зауважив панотець Ковач. — Кажуть, нянько ваш, прощений би був, теж лютів не менше, аніж ви тепер.

— Я?! Що я... — пробубнів дід. — Мені нікому було по вухах дати так, аби-м собі на потилиці звізди ясні увидів. Слаба рука, видати, у мого нянька була...

Дід умовк на хвилю, ніяково озирнувся, далі твердо сказав:

— От йому, синові моєму, і треба було вчитися на моїй помилці. Але я хоч і женився не по батьківській волі, все одно став твердо на ноги! Я ґазда. А він? В одних латаних ногавицях ходив, дітей і жону на голод прирік, а своєї віри комуністичної не відрікся.

— Так велить вчення їх Христа — Леніна, — підняв вказівний палець Ковач.

— Що таке Христос?! — крикнув дід, обернувшись до панотця. — Він тут, на столі, — махнув рукою над ситними наїдками. — Христос — моя земля, він записаний під Пастеляковим прізвищем на

банківських рахунках. Ось де бог і віра, панотче, і не будьте дурним! — розпалювався чимдалі.

Відколи — а це було теж перед Різдом — дід отримав упродовж місяця одну за одною чотири похоронки на синів і вістку, що п'ятий, Михайло, пропав безвісти, щось обірвалося в ньому, пружно вдарило під серце. І та невидима для ближніх рана не гоїлася, а ятрила все більше, розросталася спершу у грудях, а далі прорвалася назовні, виплеснулася на весь довколишній світ, не даючи його душі жаданого спокою. Раз по раз у нього з'являлось таке відчуття, ніби дорога, по якій довго і щасливо брався уверх, притьмом скрутилася змією під ногами і поповзла до прірви. І він, твердо усвідомлюючи, що судьба веде його в безодню, покірно дибав за нею. І почав помалу прикладатися до чарчини. Солодка спокуса хмелю на якусь мить розганяла в ньому згуслу болючу кров, і дідові ставало від того якось світліше. Але полегкість та була оманливою, бо за нею ставало набагато тяжче, а поготів, коли бачив ровесників своїх синів. Він тільки тепер збагнув, як ошукав сам себе, і почав дедалі лютіше запивати.

— Пастеляку, не заговорюйтеся, — нагадав застережливо Ковач. — Бо кожна людина, коли не хоче визнати і спокутувати свої гріхи, починає винити Бога.

— А ви, панотче, мовчіть! — гримнув дід. — Ви ліпше скажіть, чому так сталося, що ви і я обжираємося тут, а моя голодна кровинка мусить іти нині по хатах просити милостиню, — показав на мене.

— Це не жебрання, а давній звичай, який велить поколядувати і повіншувати ближньому добра, — стенив плечима панотець. — Так велося з давніх-давен.

— А хіба в мене мало того добра, що мені його віншує ще й жеброта, яка ніколи не зазнала статків. Ні, отче, не бажання добра, а біда їх водить по хатах, а з ними й мою кровинку.

— Така на це, видно, воля Божа, — розвів руки панотець. — Так написано ним у книзі вашого роду... І від судженого й під землю не сховаєшся. Що вас шукає, то вас має знайти, добрий ґаздо, — Ковач співчутливо глянув на діда.

— Ой, ні, панотче! — крива гримаса прорізала ліву щоку діда. — Тут уже не Бог пише, а якась інша сила, — підняв застережливо вказівний палець. — Я не виджу її, не відаю, звідки вона йде, але

чую, — дід схопив себе за сорочку на грудях і почав нею трясти, — що сила ця давить з усіх боків, вона пре, рветься, як ярня вода з-під льодової товщі. І сила ця, пам'ятайте моє слово, вибухне і рознесе нас на дрібні скалки.

— Ого-го, Пастеляку! — задоволено потер долоні Ковач, беручись за їжу, — послушали б тепер вас комуністи, партійний білет би вам виписали і тих п'ятьох синів, що воювали проти них, простили, — панотець повів очима вгору — мовляв, покійників.

Дід враз сплотнів, стиснуті п'ястуки затрусились, і очі хижо зблиснули. Повільно піднявся з-за столу, став посеред хати, склав навхрест руки й просичав:

— Ану геть з хижі!

— Що з вами сталося, Пастеляку? — похопився Ковач. — Ви що? Фіглів не розумієте?!

— Ти фіглювати над пам'яттю моїх дітей надумав? — дід приступив до панотця. — Глумитися у моїй хижі над синами? Ану, геть з обійстя! — дико заревів дід і показав рукою на двері.

— Та ж перебачте, Пастеляку. Хіба ми перший рік знаємося? — все ще не йняв віри почутим словам Ковач.

— Геть! Кому я сказав!

— Ну дивіться, ґаздо, ще побануєте, — піднявся Ковач і, хряснувши дверима, вийшов надвір.

Дід вибіг за ним і з порога закричав:

— Аби-м лише не осліп, аби-м лише не осліп, коли буду дивитися на свої банування! Ачей лиш стерплю, якщо не вимолиш для мене місця в раю. А пекло я найду і на грішній землі! — надрирався дід, аж поки постать Ковача не зникла.

Відтак дід зайшов у хату, підняв мене, очманілого, зі стільця, пригорнув до себе і, ридаючи, почав гладити і цілувати в голову.

...І ось тепер, коли я йшов до діда, переді мною спливла картина того, вже здається, далекого Різдва, і у пам'яті знову задзвеніли, зло засміялися монети, і почувся надривний голос діда: «Аби лише не осліп, аби лише не осліп, коли буду дивитися на свої банування!».

Наблизившись до обійстя, я помітив, як Павло почав стишувати ходу і час од часу оглядатися.

— Я вже не хочу йти колядувати до діда, — раптом зупинився він і понуро втупився в землю.

— Цілий день не даєш мені спокою, а тепер вже лінки взяли! — розсердився я.

— Бо-о-бо-юся, — промовив заїкаючись.

— А щоб тебе когут копнув, — мене така злість пройняла, що ледь не вгрів Павла в потилицю. — Мені тепер від баби через тебе вислуховуй лайки, а ти боїшся. Ні, пішли! — потягнув його за руку.

«Не може дідо бути завжди злим», — тільки-но подумав, і спливла в моїй пам'яті вже й не така давня ніч.

...Це було у першу повоєнну осінь. Батько лежав тоді в лікарні — раптово відкрилася рана. Під вечір, коли мати порала худобу, до нас зайшов дід. Мати як стояла посеред двору, так й оціпеніла з дійницею в руках. Старий підійшов до неї, зупинився якось непевно в кількох кроках, зняв капелюх і притулив до грудей. Вчепившись поглядами, вони довго насторожено дивились одне на одного. Невідомо, доки тривала б ця мовчанка, коли б не дихнув вітер і пізній плід, що забувся на груші з кінця літа, не зірвався б з гілки й не гепнув у дійницю. Молоко порхнуло навсібіч, обдавши маму білими бризками. Вона зойкнула з несподіванки й ледь не випустила посудину з рук.

— Це я, Магдалино, — нарешті глухо сказав дід.

Мати відставила дійницю на землю й, опустивши руки, стояла мовчки і безпорадно.

— Це я, — повторив дід, — батько твій, по чоловіку, сину моєму, батько.

— Бачу, аякже, бачу, — добулася на слово мати. — Хіба ми вперше спізнаємося?

— Вперше, — рішуче мовив старий. — Вперше. Може, ти й бачила мене, а я тебе — ні. Сліпим я народився, незрячим і жив. Прости за більма на серці і душі моїй, — схиливши голову, перехрестився.

Мати ніколи довго не таїла у своїй пам'яті зла, тому й лагідно усміхнулася. Зітхнула полегшено і вся аж ніби розцвіла.

— Господь з вами, няню, ніколи проти вас злоби не носила. Тяжко було, самі знаєте, з дітьми одній, то гнала нужда найматись, може, й на ганьбу вашій старості, — заговорила безтурботно. — Моїм батькам

самим нелегко було з торбою своїх ротів, та ще й Цар додав турбот... Ото й мусила до вас нести поклони. Ліпше самі перебачте.

— Блаженний той, хто ближньому прощає, — мовив задумливо дід.

— Та що ж ми, няню, стали посеред людських очей, — похопилася мати. — Зайдімо у хату.

— Ні! — дід заперечливо хитнув головою. — Я, Магдалино, прийшов до тебе з тяжкою проською, — сказав непевно. — Оддай мені хоч на якийсь час старшого сина. Якщо простила — віддаси. Змилуйся над моєю сивою головою. Все здичавіло в обійсті. Цілими днями нипаю і, аби-м не онімів зовсім, говорю сам до себе, до худоби, до дерев, до трави. А їм уже надоїла моя мова, і вони жахаються мене. Видиться, що і птахи вже оглухли від бурмотіння, з яким встаю і лягаю, тому й десятою дорогою облітають мій двір, мої дерева та ще й іншим наказують не торкатись того неба, що ношу над собою. Відпусти мені онука! — упав перед мамою на коліна. — Хай Митрик своїм безвинним і чистим голосом оживить хату. Сама видиш, як мене Бог скарав.

— Встаньте, няню, — переполошилася мама і хутко підняла старого. — Я ж не перечу. Тільки б захотів.

Я, звичайно, не вельми пручався. Добре поміркувавши над тим, скільки терпіння і радості відбирає від мене менший брат, якого цілими днями доводиться тягати за собою, я згоден був на що завгодно.

Міцно схопивши мене за руку, дід відклонився, і ми рушили до нього.

5

— Останній раз тебе питаю: йдемо до діда віншувати або вертаємо одразу додому? — звертаюся сердито до брата.

Павло, потупившись, мовчить, а потім піднімає на мене виповнені голубим дитячим болем і ніжністю очиська — від його погляду мені знову стає не по собі.

— Йдемо, — каже тихо. — До діда йдемо колядувати... Знаєш, я уже передумав. З тобою мені нігде не страшно, — і міцно-преміцно стискає теплою долонькою мою п'ятірню.

У цей час над селом весело озвалися дзвони — певне, малі колядники потай від дорослого ока забралися на дзвіницю і вітають новонародженого Ісусика, поки їх хтось прутом не зігнав.

Голоси дзвонів завжди викликали у мені острах і німу покору перед чимось невидимим і владним. А нині їхні мідні звуки лунають світло, легко, чисто, наповнюючи село і околиці радісними хвилями нових людських сподівань. І бачиться, що хатини, які додрімували у білому сні новорічних снігів, тепер уже назовсім прокинулися, піднялися навшпиньки по обійстях і кожною усміхненою шибкою ловлять голоси щедрувальних дзвонів, ховають їх у собі, аби грітися ними цілий рік. А дзвони співають-колядують. І від того помалу починають дзвеніти-співати навколишні простори, сніги... І тепер навіть небо здається велетенським білим дзвоном-хором, який тисячами світлих, легких, чистих голосів колядує.

І радується земля, і радуються люди, поля і ліси, ріки і яруги, звірі й риби, птиці й дерева, померлі й ще не народжені трави... Христос рождається! Радуюмося і ми з братом. Але чим ближче підходимо до обійстя діда Василя, тим зриміше в мені починають оживати спогади тої ночі, коли дід забрав мене до себе...

Заснули ми тоді пізно. І сам не відаю, чи дід прикидався, чи й насправді в його серці ожила любов до своєї кровинки, але я ще ніколи не бачив його таким ніжним, ласкавим, турботливим. Мовчазний, нелюдяний, з печаттю вічного невдоволення, а інколи й жорстокості, цього вечора він багато розповідав про дива загадкової країни Аргентини, де заробив на землю, що в долині біля гори Віщунки, про Італію, звідки з фронту приніс у тілі дві кулі, про покійну дружину — батькову матір... У ту ніч дід розмовляв зі мною як із рівним. Говорив він неспішно, упівголосу, розсудливо, і кожне його слово світилося в пітьмі печальною любов'ю.

Уже за північ, коли сон тільки торкнувся натовплених повік, у вікні почувся легенький стукіт. На нього дід не звернув спершу уваги. Надворі із самого вечора голодним псом скиглив вітер і скрипів горіх-богатир, що ріс між хлівом і хатою й мав звичку в такий час тривожити вікно гілляками. Дід, невдоволено кректячи, перевернувся у ліжку і

притих. Але стукіт повторився — на цей раз голосніший і настирливіший.

— Що за несправедну силу принесло в таку глупу ніч? — пробурчав дід і, накинувши гуню, подався до дверей.

— Хто там? — сторожко спитав із сіней.

— Відчиніть, няню, це я, — почувся приглушений голос.

Завищав засув, й одразу запала тиша. Пройшло чимало часу, доки дід непевним шепотом спитав:

— Михайле, це ти?

Поспішно відчинив двері і, знайшовши навпомацки сірники, запалив лампу. Я зіщулювся на печі, як куріпка в житі, і відтулив краєчок ока.

У дверях із «шмайсером» в руках стояв стрийко Михайло. В заляпаному глиною мундирі хортівського офіцера, худий, неголений, із широким шрамом через усю щоку, він здавався ще вищим, аніж його затамив. Зрештою, я б ніколи і не впізнав стрийка Михайла, якби не тонкий і довгий горбатий ніс, через який його прозвали в родині нехристом.

Дід тремтячими пальцями підкрутив гніт, обернувся, став перед ним і підняв голову.

— Давай обнімемося, — мовив тихо, — як-не-як, чотири літечка не виділися.

І, не дожидуючись відповіді, ткнувся обличчям стрийкові у груди, обняв за плечі.

«Гей, гей, подав, знидів старий, геть немічний став, як мороз посивів. Сохне, невмолимо сохне коріння роду, то й дерево невідворотно трухлявіє. А потужний же був, як дуб. Одним плечем гору міг підважити», — оглядаючи батька, подумав з гіркотою син, і болючі сльозини, що вибігли з його очей, миттю сховались у чорній щетині. І зринув цей щем із серця не так із жалю до батька, як за тим прекрасним часом, коли старий чувся в незборимій силі, твердо і міцно стояв на ногах, а перед сином світили такі заманливі голубі овиди.

— Що, неборе, роздягайся, сідай за стіл, — сказав дід і застелив рядном вікно.

Стрийко зняв кітель, кинув його на ліжко. Автомат поклав на стіл і сів, втомлено випроставши руки. Дід тим часом добув із скрині гранчасту пляшку сливовиці, нарізав сала, хліба і все дбайливо

розклав перед сином. Сам присів скраєчку і непевними руками розілляв горілку в маленькі погарчики.

— То що, за зустріч, Михайле! — підняв келишок дід.

— Бодай би її ніколи не було? — запитливо глянув той.

— Так, правду маєш, — відповів знічено дід і аж зсутулився.

— Вірю у вашу чесність, няню, — сказав стрийко Михайло і криво всміхнувся. — Літа он скрутили вас у баранячий ріг, але свою правду несете міцно. Раз так, то й так!

Стрийко піднявся, взяв із лавиці горня, набулькав у нього сливовиці і під один подих опорожнив.

— Отже, за зустріч! — вдарив горням об стіл.

Дід аж здригнувся від металевого зойку.

Стрийко Михайло обтер рукавом губи і запалив цигарку.

— Не чекали вже на мене? — спитав байдуже.

— Бог мені свідок — не чекав і в помислах уже не ждав, — щиро зізнався дід. — На Івана, Семена, Петра, Іллю в один місяць отримав похоронки. Усі на Дону погріли кров'ю сніг. А від тебе жодної вістки за стільки літ. Говорили, що і ти там воював, — підняв зацікавлені очі дід.

— Бодай і не згадувати, — махнув стрийко Михайло рукою і знов наповнив горня.

— Ох і кріпко вам дали руські під сраку, коли тільки за один місяць наших чотирьох... Та й ти, певне, втікаючи, ледве зберіг під пахвою свою голову, — криво оскалився дід. — Воя-а-аки вош-ш-ш-ливі, — протягнув презирливо і зле сплюнув.

— Не вам судити, — грюкнув кулаком стрийко Михайло. — Ви ж із паном превелебним Ковачем благословляли нас на святу бійню супроти комуністів! Не ви справляли молебні, не ви дзвонили у дзвони за нашу перемогу? А тепер уже судите? — люто напитував стрийко. — Легко ж, ай як легко махати кулачищами після бійки, та ще й за чужою спиною.

— Було, було, та й під воду сплигло, — забубнів сердито дід. — Може, я вже й прозрів. Он руські скоро рік тут, а мені від того не стало гірше...

— Виколоти, головешкою розпеченою випалити б очі тому волові, котрий прозріває тільки тоді, коли на нього вже ніж точать, — засміявся холодно стрийко Михайло й спорожнив друге горня.

Дід і собі пригубив келишок.

— Ех, сину... Поки що не в раю і не в пеклі зустрілись з тобою, а на землі грішній, то й позабудьмо давнє, поговоримо про діла земні, — мовив задумливо старий. — Відколи отримав похоронки, зовсім підкосилися ноги. Хвала Богу, що мати цього не діждалась. Жодного разу не пустив сльози, зате все довкола мене плаче. І сни такі — ліпше б їх не бачити.

— Мені б хоч раз їх увидіти. Ви ж говорили і віруєте, що по смерті людина вселяється у різне там зілля, трави, тварини і в їх подобі приходить у сон ближніх. До біса цікаво вздріти у вашому сні себе, — не втримав гіркоти стрийко.

— Правду мовиш, сину, — не вловивши тої гіркоти, зітхнув старий. — От Іван. Той завжди виростає в моєму сні пшеничкою — тучною, благородною. Семен, як пам'ятаєш, любив співати — красний голос мав. Тепер кожної ночі наспівує мені. Іду ніби нашим полем, а маленький птах весь час норовить сісти на плечі і заливається дзвінким співом. І голос у птиці — Семенів. А Петро чомусь уночі в квітучу акацію одягається. Роки йдуть, а дерево цвіте й цвіте і ніяк не вгамується. Не раз пробую хоч одне біле гроно зірвати — так обколюся, що коли навіть прокинуся, то кров ще й далі продовжує цебеніти з обідраних рук. А Ілля...

— А я! Я! Я ким вам снівся?! — знетерпеливився стрийко Михайло.

— Ти?.. Вовком! От приповзеш кожної ночі під вікно і виєш. Так страшно виводиш, неборе, що й хотів би тобі відчинити, але серце враз льодом береться, та ще й інеєм обростає. А ти виєш на все село, доки перші півні не заспівають. І тоді чується тяжкий схлип, і зникаєш. На тому місці, під вікном, куди ніби приходиш кожної ночі, земля наче випалена. По всьому двору росте така красна зелена травичка — очі не можуть нарадуватися. А ось під вікном, на твоєму місці, земля уже чотири годочки як оніміла — пуста, наче безплідна жінка.

— Віщі сни маєте, няню, — втупився захмелілим поглядом у свої руки стрийко. — За братів не знаю, а я дійсно чотири роки тікав пораненим вовком. Палив, убивав і тікав, доки не втрапив у капкан на Балатоні.

— На Балатоні? — підвів брови дід. — Торік, влітку, туди виїхав пан превелебний Ковач із дочкою. Ти ж, подекували, розуму лишався

від Агнеси. Та й вона не вельми відфиркувалася. Я, правду казати, у найсолодших думках видів вас обох разом. Хотів чи не хотів пан превелебний, а мусив би найтучніший шмат поля бехнути на ваш стіл, на наше моцне коріння. Ех, сарака, сарака... Де його тепер душа спочиває?.. — зітхнув дід.

— У раю, — відповів понуро стрийко. — Земному раю, — уточнив. — Я знайшов їх випадком в одному селі — зовсім недалеко від Балатону. Вони незле влаштувалися. Найкращий кам'яний дім — то пана превелебного. Після того як нас розбили, я довго ховався по лісах, запустілих обійстях, доки випадком не зустрівся із Ковачем на закинутій дзвіниці. І хоч вона була не дуже висока, пан превелебний, скажу вам чесно, був уже близько від небес. Чудом упізнав його і не натиснув на курок. Я пробув у них кілька місяців...

Стрийко урвав оповідь, потер стомлене обличчя й почав від чогось відмахуватися. На нього, видно, спливли спогади, яких він не хотів, але вони насувались вперто, невмолимо... І він уже сидів не в дідовій хаті, а в кам'яному особняку панотця Ковача на березі Балатону...

...Із величезного вікна вітальні він спостерігав, як у золоті води озера, наче цнотлива молода селянка, повільно увіходить сонце. Його промені, відбиті хвилями, переливалися на доріжках осіннього саду, і гнідий кінь старанно випасав їх останки в молоденькій траві, що знову буйно пішла в ріст після незвично теплих осінніх дощів. У глибині з котрогось дерева, відживши свій вік, зірвалося і глухо впало на землю яблуко. Кінь нашорошився, хвилину-дві постриг вухами і, витягнувши шию, протяжно заіржав. Глибокий, трубний голос сколихнув зіпрілу осінню тишу, прорвався крізь міцно сплетені конари дерев, виплеснувся в небо і лунко покотився золотими водами Балатону. Щось далеке, тужливе і до болю рідне для Михайла пролунало в осінньому плачі коня. Будь він птахом, цей самотній голос достеменно прозвучав би для нього як клич: пора збиратися і летіти в теплі вітцівські краї. І, не роздумуючи жодної хвилини, піднявся б у небеса й полетів безупинно, безповоротно...

Подзвонюючи кришталевими келихами, у вітальню увійшла Агнеса із срібною тацею на простягнутій руці. У довгому платті з чорного бархату, висока, струнка, з гладко зачесаним і зібраним на потилиці в тугий вузол жовтуватим волоссям, вона була печальна і

тиха, як балатонська осінь. Розклавши на столі посуд, глянула на Михайла і якось боязко спитала:

— Будемо, мабуть, сидати?

— Давай, — відповів Михайло. — Вже вечір, а мені ще далека дорога.

Від його слів Агнеса ледь помітно здригнулась і мовчки почала розставляти по кімнаті свічки...

«Господи, яка вона красива, — подумав Михайло. — Доле, будь милосердною до мене хоч раз у житті — розтопи моє серце, хай знову покохаю її. І тоді я зупинюся, залишуся тут навіки і до останку днів спокутуватиму гріхи. Тільки допоможи».

І чим ревніше він просив у долі милостині, тим більшу порожнечу відчував у собі. Агнеса ходила перед ним, запалюючи свічки, він чув м'який шелест її плаття, запах волосся, але серце жодним порухом не засвітилося навіть крихтою ніжності.

— Надворі ще світло, а ти вже свічки... І взагалі, чого так багато свічок запалила? — сказав із роздратуванням. Агнеса замислилась.

— Хочу справити поминки по своєму минулому, — промовила тихо, наче над мерцем.

— А чи було воно, наше минуле? — похмуро запитав Михайло.

— Для мене було, і я ніколи не відречуся від нього.

«Я теж не відмовлюся, — подумав він. — Було це минуле. І любив я її, безмежно кохав. Навіть за крок від смерті, там, на фронті, в донських степах, я думав про неї. Але я не знаю, коли заледеніло моє серце? У яку мить? І де це сталося?..»

— Дай вам, Боже, добрий вечір, діти, — увійшовши нечутно, привітався ласкаво батько Агнеси — панотець Ковач.

— Ліпшого й не бажати, — осміхнувся Михайло.

Невисокий, не в міру роздобрілий, панотець сів за стіл і почав прилаштовувати на ший вимережану дрібними хрестиками серветку. Упоравшись, задоволено провів долонею по лисому лобу, й тут Михайло помітив на його тім'ї невеличкий горбок. І раптом у нього з'явилося нестримне бажання прострелити панотцеві ту гулю. Це бажання стало таким настирним, що рука мимоволі намацала в кишені кітеля револьвер і стиснула його.

«Я сходжу з розуму, — подумки вжахнувся Михайло. — І найстрашніше, що усвідомлюю це тверезо. На мене знаходить якийсь

особливий вид божевілля. Все прекрасно бачу, розумію, але зовсім безсилий опиратися цьому тихому божевіллю. Коли мене тепер щось не зупинить, я на правду вліплю панотцеві кулю в голову. Без всяких на це підстав. І, певне, буду до всього ще й задоволений...»

Аби вийти із цього тривожного стану, Михайло з неприродним зацікавленням гукнув:

— Агнесо, ти подаси нарешті вино?! — і з удаваною безтурботністю сів за стіл.

Агнеса внесла графин і взялася наливати в келихи. Вино було червоне, довголітнє, видно, добре настояне, бо лилось густо, беззвучно, наповнюючи вітальню щемким духом осінньої землі.

— За що вип'ємо? — спитав панотець, піднявши келих.

— Якщо запитуєте мене, — відповів Михайло, — не будемо блазнювати і вип'ємо мовчки. А коли звертаєтесь до нас усіх, то підніmemo за те, аби життя не було таким жорстоким для прийдешніх.

Панотець на знак згоди кивнув головою і з насолодою відпив кілька ковтків. Михайло спорожнив келих одним духом.

— Я ще раз повторюю, — не вельми охоче повів розмову Ковач після напруженої мовчанки. — Ми тебе не женемо від себе, а навпаки, впрошуємо зостатися. Я вас повинчаю з Агнесою, добудемо для тебе нові документи. Будеш тут газдувати, і ніхто у світі не дізнається про твоє минуле. Кому яке діло, хто ми, звідки прибули. Таких тисячі тепер довкола. Війна спише все... Я не можу втямити, куди ти рвешся, до кого спішиш?

— До батька, панотче, до батька рвуся. Багато чого маю з ним переговорити. Мені видиться, якщо його не побачу, ніколи не помру. Буду метати собою, як великий грішник, калічити життя іншим і не віднайду спокою на цій землі. А нам, повірте, є про що побесідувати. Вам цього не зрозуміти...

— Як хочеш. Не в моїй волі судити твої вчинки, — сказав із жалем панотець.

Ковача щось гнітило, мучило, але йому було якось незручно продовжити розмову. І це вловив Михайло.

— Ви обірвали свою думку, панотче. Хотіли щось додати? — питально глянув на Ковача.

— Не сердься, що зачіпаю болючі точки твоєї душі. Але знаю тебе від сповитку, хрестив у святій церкві із сподіванням, що отець на

старість буде мати радість... І тепер мені страшенно кортить дізнатися, чим будеш займатися там, вдома, біля вітця? — і Ковач знову погладив себе по лисині.

На цей раз Михайлові здалося, що гуля на тім'ї панотця за час бесіди значно виросла.

«Ні, я таки прострелю її, — подумав. — Звідки тільки в мене взялося це божевільне жадання? Чому я раніше, коли зустрівся з ним на дзвіниці, не помітив цієї триклятої гулі?..»

— Неспроста ви так довго, отче, мнулися, — сказав Михайло, зборюючи нагальне бажання полізти в кишеню за револьвером. — Складне питання задали. Над цим ще не замислювався. Але, коли по правді, як спитали, так вам і відповім. Будь моя воля, пішов би орати землю і хліб вирощувати. А ще обсадив би Віщунку садами. І такими садами, аби не мали собі рівних на землі. Заселив би їх птахами, квітами.

— Навіть квітами? — звів брови Ковач. — Це дуже цікаво і вельми дивно.

— А що, панотче, ви мусили б знати, вбивці, як це не дивно, — дуже сентиментальний народ. Я був свідком, як німецький полковник, прекрасний знавець класичної музики, розстріляв циганську сім'ю — дванадцятро дітей і двох дорослих. І тільки задля того, щоб повправлятися у влучності стрільби. Це трапилося вранці, а під вечір партизани підірвали його автомашину разом із шофером. У ній, на нещастя, в той час знаходилася скрипка полковника. Дорогоцінна, старовинна. І ви б побачили, як полковник, плачучи, немов дитина, повзав на колінах, визбируючи з уламків автомобіля тріски, що zostалися від скрипки. Досі не можу забути його розпачливий погляд і трагічний голос: «Варвари, нелюди! Вони пустили моє життя під укіс, вбили музику великого Бетховена, Шопена!..» Ну, як вам ця притча? А ви думаєте, вбивці безсердечні. Дивуєтесь із квітів...

— Вбивця і є вбивцею. І немає йому від нашого Господа прощення, — похмуро промовив панотець.

— Як ви сказали? — нахилився ближче Михайло. — Вашого Бога? А що у нас, убивць, є свій Бог? Так я зрозумів? Ваш Бог праведний, наш — убивця, у жебраків — жебрак, у нещасних — каліка, у багатих — мільйонер?

— Не лукав, сину, ой не лукав у моїй хаті. Господь один на небесі, святий би ся...

— А іменем котрого Бога ви благословляли нас на війну проти руських? — злорадно запитав Михайло.

— Дивлюся, сину, на тебе і не можу збагнути, як в одній плоті могли зжитися такий страшний диявол і людина? — із гіркотою сказав панотець. — Оце загадка для філософів.

— А ви скажіть мені, панотче, що таке філософія?

— В мирську суєту не вмішуюся. Ось ти вчився на філософа, тобі видніше.

— Все правильно. Тому і відповім: філософія — це самовиправдання. І народилася вона тоді, коли людина захотіла спокутувати свої гріхи. Ось уявіть собі: печерний чоловік вполював звіра. Радий, неборака, щасливий. А тут звідки не візьмися — вигулькнув посеред дороги ще один чоловік — теж голодний і хоче відняти здобич. Перший, недовго думаючи, вдарив його дубинкою по голові — і вбив. Тут стало совісно печерному чоловікові: як-не-як, одноплемінника прикінчив. Сів собі біля трупа звіра і трупа людини й почав тяжко роздумувати: я вбив собі подібного, але коли б цього не вчинив, він згубив би мене і заволодів їжею, а на мене в печері чекає жінка з голодними дітьми. І коли б я не повернувся, загинули б вони голодною смертю. Тому я діяв правильно. І тут чоловік скинув на плечі важку тушу і з легким серцем подибав додому... Ось так починалася філософія. А далі...

— Ти хочеш тепер, аби я знайшов виправдання твоїм вчинкам, висповідав і замолив твої гріхи? — спитав панотець.

— Перестаньте! Чуєте, перестаньте! — розпачливо закричала Агнеса і заплакала.

Встала із-за столу і, заламуючи пальці, почала нервово ходити по кімнаті.

— Я благаю, будьте людьми хоч ці кілька годин, що даровано нам бути разом.

Панотець запитливо глянув на Михайла, а тому знову здалося, що гуля на лисому тім'ї Ковача катастрофічно росте.

«Клянусь чим завгодно, — подумав Михайло, — аби це сталося там, на дзвіниці, коли ми зустрілися вперше, я, не роздумуючи, вліпив би йому всю обойму. Але це, либонь, зроблю й зараз. Боже, допоможи,

щоб не наробив дурниць, — відведи це божевільне бажання. Звідкіля ж воно взялося і чому мене так мучить?»

І тут рука, не підвладна волі і розуму, знову скрадливо шаснула в кишеню і якось аж зраділа, відчувши спокусливий доторк металу.

— Отче, вийдіть з кімнати! — раптом заволав Михайло. І підскочив із-за столу. — Вийдіть, бо вистрелю і зрівняю ґулю на черепі. Клянуся, отче, не брешу!..

Ковач на якусь мить отетерів, а потім схопився і, злякано задкуючи, прошепотів:

— Він такий же страшний, сатана, як і його отець. Всі вони одної божевільної крові. А я, дурень, хотів свій рід із ним пов'язати. Свят, свят!

— Отче, біжіть, бо пізно буде! — знову заволав Михайло. Ковач рвучко відчинив двері і прожогом вискочив у коридор.

Агнеса, зіщулившись у кутку біля старовинної шафи, широко відкритими очима дивилась на Михайла. Невимовна туга, передчуття розлуки, страх, біль за втраченим, горе, любов і ніжність — усе водночас неймовірної сили спалахом осяйнуло її. Вона шукала в Михайла захистку.

Він підійшов до неї, опустил голову і простягнув руку. Агнеса мовчки ступила крок назустріч і притулилася до нього.

— Ти пробач мені за все, що сталося, — промимрив розгублено Михайло, занурюючи пальці в її волосся і вдихаючи його бентежний запах.

Скільки нестерпного щему — дивний світ дитинства, рідне село, поклик вітцівської хати, нездійснені мрії, втрачені ілюзії — нагадав, збурунив у Михайлові цей запах волосся.

«Доле, розтопи хоч крихту мого серця, — пристрасно благав він, — і я залишуся тут навіки, нікуди не рушу і більше нікому не зроблю зла».

— Ти чого з ним так повівся? — спитала тихо Агнеса.

— Я справді міг вистрелити, — відповів Михайло. — Сам не розумію, як це найшло на мене. І думаю, що каявся б тільки через те, що тобі горя завдав. Батько правильно зробив, що зник. Він виявився набагато мудрішим і обачнішим.

— Ти мені нічого більше не скажеш? — глянула у вічі із слабенькою надією.

Михайло стенив плечима і, не витримавши її погляду, відвернувся.

— Думаю, тобі не потрібно брехні. А по щирості — мені справді нічого сказати тобі, — зізнався він. — Мене перемолола, вичавила страшна м'ясорубка, і я тепер такий пустий, порожній, що чую, як кожне слово відлунює в мені.

— Спасибі за відвертість, за правду. Я знаю, при всій своїй жорстокості ти ніколи не лукавив. І я вдячна долі за все, що було пов'язане з тобою.

— То все мине, швидко забудеться, — невпопад пробував запевнити Михайло.

— Ні, не забудеться. Навіть коли прийде мій судний день, я впаду на коліна перед Всевишнім, здійму до нього руки і промовлю: «Боже великий, карай мене як хочеш, але я любила його, люблю і згодна прийняти знову всі муки спочатку».

— Перестань, — мовив Михайло. — Я завжди знав тебе поміркованою, розсудливою, і мене твоя розчуленість дратує.

— Не будь таким жорстоким до мене, — попросила Агнеса. — Ти не можеш судити про мої почуття. Я прошу: скажи мені щось. Ну хоч збреш, злукав.

— Я вже втомився брехати. І людям, і собі. Розумієш, не можу більше. Мене з самого дитинства обманювали, а потім я обманював сам себе. Втомився я, Агнесо. Більше не можу.

У цей час за вікном знову повільно вплив із темних глибин саду тужливий голос коня. Він, здається, сліпучим променем переполовинив ніч і довго ще линує, світячись над землею... Михайло здригнувся і метким поглядом кинув у темряву саду:

— Мені пора!

— Я буду молитися за тебе, — прошепотіла Агнеса. — Кожного ранку, коли сходитиме сонце, я буду молитися. Проситиму щастя не тільки тобі, а й усім, хто нині по злій волі судьби блукає по світу, відірваний від рідних, сім'ї, дому. За всіх невинних я буду молитись, благатиму прощення.

— Тільки я не з тих, за кого варто просити, — глухо промовив Михайло. — Мені вже ніяка молитва не допоможе.

— Ні-ні! — у відчаї захитала головою. — Знай, коли тобі буде дуже тяжко, коли страждатимеш, я за тебе благаю долю, і частина твого болю відлунює в мені.

Коли виходили з хати, Михайло раптом помітив, що полум'я свічок почало видовжуватись, відриватися, а пелюстки вогню, тріпочучи, спадали на підлогу.

— Погаси свічки! Чого запалила їх, як над покійником? — спитав роздратовано.

— Ні, хай горять й освічують тобі дорогу серед ночі.

Агнеса зібралася його проводити, але Михайло на східцях будинку обняв її й сказав:

— Повертайся одразу. Так буде краще для нас обох.

І тільки він поминув сад, як у вікні одна за одною почали згасати свічки. Михайло зупинився вражений. Дивлячись, як топляться в пітьмі вогники, відчув неземну тугу і подумав: «Аби вона зараз крикнула, я, напевне, повернувся б, заставив себе знову полюбити її і зажив би щасливо».

Але ніхто не гукав, ніхто його не кликав. Остання свічка, на мить освітивши все вікно, згасла. І тоді Михайлові повіділося, як за ним крізь глибоку ніч пливе велетенська ріка розплавленого воску із щойно догорілих свічок.

«Тепер мене вже насправді ніхто не догукається», — подумав він і пірнув у ніч, аби виринути через тиждень у батьковій хаті...

— А хіба не міг назовсім залишитися? Змінити прізвище, оженитися. Це і тепер ще не пізно, га? — почав хапатися за соломинку дід.

Стрийко підсунув до себе автомат, примружено глипнув у чорне дуло і сказав з глибоким віддихом:

— Урвалася тота струна, що найкраще гула. — І протягнув ребром долоні через груди. — Ось тут урвалася. Всі дні, які я промешкав там, зі мною жив якийсь страх. Не міг втекти від нього ні на крок. Бувало, вночі заплющу повіки, тільки забудуся на хвилину, і вже в очі лізуть мерці — немічні старці, жінки, діти. Кожної ночі вони пробуджувалися в могилах і йшли, перлися мені в очі — мовчазні, суворі, ненависні. Господи, такими лютими і нещадними можуть бути тільки мертві — вони не прощають і не милують. Я схоплювався у відчаї, а біля ліжка мене вже вартував страх. Він стояв поруч, і я бачив навіть контури його постави, риси лиця, пронизливий погляд. Страх вражаюче був схожий на вас, — стрийко Михайло простягнув п'ятірню до діда.

— Птфі, — сахнувся і сплюнув той. — Згинув бись під землею, допився до білої гарячки.

Стрийко схопив пляшку, розкрив широко рот, і останки горілки спрагло забулькали у горлянці.

— І ось одного дня вони зрозуміли, що я покійник, — і пан превелебний, і Агнеса. Того вечора, коли ми прощалися, Агнеса запалила по всьому дому свічки. Ми сиділи вдвох в її кімнаті і пили «Ізабеллу». Вино було прекрасне, вистояне і таке червоно-чисте, що мені навіть здавалося, ніби бачу, як плавають на дні згустки крові.

— Треба було менше пити, то й нічого б не привиджувалося! — гаркнув дід і перехрестився.

— Агнеса була зодягнута в чорний бархат і час од часу плакала, а по всьому дому на стінах цвіли свічки. І коли вона піднімала келих, свічки спалахували у вині, осявали його, й Агнеса пила «Ізабеллу» разом з вогниками. А потім знову плакала. Я знав, що вона справляє по мені панахиду. Інакше вона б не засвітила стільки свічок. Чи не правда? — допитувався стрийко.

— Роздягайся і йди спати, — попросив по-доброму дід. — Ти вже п'яний, як чіп.

— Ні, дорогий няню, ви послухайте мене, — схопився за дідів рукав стрийко Михайло. — Кому ж я виговорюся, як не вам. Так от, коли я вийшов із її дому і був уже далеко в лісі, відчув, як полум'я тих свічок починає пекти серце, а розплавлений віск заливає мої сліди.

— Не любила, то й прогнала дурня, — озвався дід.

— Я завжди знав, що вона ніколи мене не кохала. Вона любила моє майбутнє. Гімназист, студент філософського факультету, потім офіцер, а далі мало бути велике майбутнє. Але тепер воно, майбутнє, теж залито розтопленим воском. Я зупинився тут, а ріка розплавленого воску попливла і залила переді мною двері в майбутнє.

— Господи, великий Господи! — раптом упав перед іконою на коліна дід. — Чого його не вбили? Чому він залишився жити? Чому він повернувся на мою голову? — дід ридав і пальцем показував на Михайла. — Чотирьох ясних соколів від мене забрав, а йому навіть дарував життя?

Стрийко, похитуючись, встав із-за столу, підійшов до діда, підняв його і поклав руки на його рамена.

— От нарешті я і впізнав свого няня, — мовив зраділо. — Думав, струхлявіли ви, хробачки геть всього переточили, а виходить, норов у вас залізний, як і колись. Тіло он згасає, а він, норов, нетлінний... За це, няню дорогий, я вас і люблю, — син розчулено обняв батька і продовжив: — Клянете, чому не вбитий, чому упав на вашу голову? Так я і не міг померти, мені б спокою і в землі не було, коли б не побачив ще хоч раз вас. Ви для мене — істина, сонце в чорній п'їтмі на шляху долі. Я покланяюся сильним, — підняв п'ястук стрийко Михайло і низько схилив голову.

Потім випростався на весь зріст, якомсь винуvато підійшов до діда, обняв його і пригорнув сиву голову батька до грудей.

— Няньку мої дорогі, простіть мені, — прошепотів, схлипнувши, і раптом тихо заспівав:

*Синя гора не орана,
Лем кулями засіяна.
Летить куля за кулями,
Тече кровця поточками.*

Дід вткнувшись головою в груди Михайла, несподівано підхопив ту гірку пісню:

*А в тій кровці вояк лежить,
Правов ручков шаблю держить.
Не стій, коню, надо мною.
Неси мамі жалость мою...*

Тепер уже співали обоє. По-селянськи невміло обнявшись, вони ніби і не співали... Здавалося, батько і син зустрілися неждано після тисячолітньої розлуки і натхненно розповідають один одному, що сталося за цей час у родині. Але мало, ой мало було радості у тих вістках. По-чаїному розпукливо й тужливо розливалася по хаті співанка.

*Возьми, мамо, піску жменю
Та посій го по каменю.
Як той пісок житом зойде,
Тогди твій син з війни прийде.
Пісок житом не ісходить.
Ни є сина, не приходить...*

Тільки но стихла пісня, дід і стрийко наче вивільнилися з-під магічних чар. І ніби соромлячись один одного за хвилинку слабкості, винувато опустили голови і сіли знову на свої місця із враз посуворілими обличчями.

Лежачи на печі за комином, за весь час розмови я навіть не поворухнувся. Лівий бік стерп до того, що я не відчував навіть пальців. Стримуючи себе, щоб не крикнути від болю, почав помалу повертатись на спину. І в цей час несамохіть зачепив плечем мідний дзбанок. Із страшним грюкотом той полетів на підлогу. Стрийко, як вивірка, підскочив до столу, схопив автомат і навів на піч.

— Хто там? — подивився перелякано у бік діда.

— Не страшися, — заспокоїв дід. — Андріїв старший син там спить...

— А-а-а, — протягнув полегшено стрийко.

Потім підійшов до мене і підняв ковдру. Пильно придивився, але я вдавав, що сплю мертвим сном.

— Нівроку, вимахав за ці роки. Як дві сльози, схожий на нашу маму, царство їй небесне.

— Таке життя, — скрушно похитав головою дід. — Нищимо один одного, старіємо, гаснемо, як трухляві пні, увиходимо в землю, а кров живе. Бо кров — це душа, а вона безсмертна і над часом владна.

— Мало й не забув, — раптом спохватився Михайло. — А де тепер Андрій? Чув, що живим вернувся.

Я знав, що розмова рано чи пізно поверне до мого батька. Усі четверо загиблих братів пішли у діда — відлюдкуваті, тяжкі на слово, якісь незграбні, вайлуваті, жорстокі. Стрийко Михайло і батько пішли від коренів бабиного роду — веселі, дотепні, гострі на розум. У хаті діда ніби зійшлися два різні світи і ніяк не могли зжитися. І якщо Іван, Семен, Петро та Ілля ненавиділи навіть один одного, то стрийко Михайло з моїм батьком із самого дитинства любилися поміж собою. Навіть тоді, як стало відомо, що батько — комуніст, єдиний стрийко Михайло не осудив його, а тільки печально промовив:

— Видно, судила доля нашої дорозі розійтися...

І коли, не без помочі діда, жандарми вперше заарештували батька, Михайло люто запив і сказав дідові:

— Будь моя воля, я би вас повісив, як Іуду, на осиці. І висіли би, доки вас листя не зжерло.

— Андрій? — перепитав дід. — Андрій ниньки великий чоловік. Він тепер біров...

— По-новому — це тепер голова сільради, — уточнив стрийко. — Його, мабуть, не запитували, чому вернувся живим, правда, няньку? — засміявся хрипло.

Дід ніяково засовався на лавиці.

— Не запитували, — продовжував стрийко, — бо Андрій комуніст. А тепер вони над світом володарюють. Чомусь не дуже спішили брати дітей його до себе, коли Андрій утік до Росії, а вони, нещасні, пухли з голоду. А тепер, бач, пригріли, крівця заговорила, душа безсмертна, — ходив, хижо скалячись, біля діда стрийко Михайло. — Не крівця, ой не крівця, а земля у вас заговорила, заплакала небогонька. Думаєте, син — начальник, гектари ваші побояться відібрати, тому й добренькі стали. Ой хитра ж ви курва, дорогий няньку. Нас п'ятьох — на гнійник, а біля шостого хочете руки вмити і погріти. Неправду, няньку, кажу?

Старий враз знідів, втягнув голову в плечі і зіщулився, як перед страшним ударом, — ще ніколи в житті я не бачив його таким безпомічним. Довго отак мовчки сиділи, не наважуючись глянути один одному у вічі.

— А може б, ти пішов і здався, спокутував гріхи. Не такі ті комуністи й страшні, як ми думали. Вони вміють прощати, — заговорив врешті, пересилиючи себе, дід. — Життя ж у тебе попереду...

— Ні! — відрубав стрийко Михайло. — Ніхто мені не простить, то все ваші казки. А життя для мене уже немає.

— Ну, а що далі робити думаєш? — глянув очікувально дід.

— Дамся на Станіславщину, в ліси... Як помирати, то вже з цимбалами...

На світанні старий випровадив Михайла за село. Прощалися холодно.

— Єдина безпечна дорога — через Чортів хребет, — показав на вершину далекої гори, що розпливлася у хмарах. — Туди рідко людська нога доходить. Там, видиться мені, й самі небеса вже мохом обросли. Ось і тримайся тої путі.

— Ну що, няню, будьте здорові, — стрийко обняв старого. — Якщо не звидимося більше на цьому світі, Бог нас там розсудить, — звів очі і, ховаючись поміж габами ранкового туману, швидко зник у гущавині передлісся.

Дивлячись синові услід, дід стояв незрушно. Потім глянув на вершину Чортового хребта. Уже світало, і порослі мохом небеса над горою починали зелено розцвітати.

— Господи, — раптом прошепотів дід, — дай йому легкої смерті, хай довго себе і людей не мучить. Обірви його життя, як сонце росинку, як вітер павутинку...

Старий просив цього гаряче і пристрасно, як вимолюють батьки для своїх дітей велику і щасливу долю. Вранці дід спитав мене:

— Добре виспався?

— Добре.

— І нічого не чув, не бачив?

— Нічого, — розгублено відповів я.

— Щасливий будеш. Я теж у дитинстві ніколи не бачив снів і спав як мертвий, — мовив задумливо.

...Ми з братом Павлом звернули за ріг вулиці, опинилися перед дідовим двором. Ворота на обійсті були розчахнуті навстіж. Без шапки, в одній сорочці, дід нагрібав дерев'яною лопатою сніг, рвучко кидав його під вікно, на те місце, куди нібито у його снах приповзав вовком стрийко Михайло і страшенно вив. Земля тут гаряче дихала, диміла, а сніг миттєво плавився, як віск. Усе подвір'я було давно вже очищене, тому дід тягав сніги із вулиці, але й вони не могли вгамувати страшного жару невеличкого клаптика під вікном.

— Христос рождається, діду! — кричу боязко з розчинених воріт. — Віншуємо вам щасливих різдвяних свят, аби... — і затнувся.

Слова якось здавили горло, в грудях охолело, бо не знав, що жадати. А Павло — мале, то й дурне — від чистого серця вигукнув:

— І най під вашими вікнами завжди-завжди і цілий рік співають красні рожі!

І малий розцвів у такій блаженній усмішці, ніби його ошчасливили пригоршнею лісових горішків. Дід втомлено випростався над лопатою, витер спітніле чоло і тяжко зітхнув.

— Дивіться, діти добрі, — навіть не привітавшись, кивнув головою на швидко в'янучий сніг, — уже скоро місяць, як Михайло коченіє в землі, а все одно кожної Божої ночі приповзає до обійстя і виє тут під вікном. Прощення собі благає. А земля горить під ним. Он, позирайте, неборята, як димить. Думав нині, знесу під вікно всі сніги світу і втихомирю цей гарячий клопоть у дворі, але моці вже нема, — скаржився дід, поволі добуваючи слова з розіпрілих грудей.

Колись здоровий, могутній, широкоплечий, він був тепер геть безпомічним.

Хай і не наділяв мене ласкою, як інших своїх онуків, але десь потайки в душі я завше гордився, що в мене такий сильний дід. Бувало, причаївшись десь у хащі неподалік Віщунки, я міг годинами стежити, як дід на своїх полях косить, оре, жнивує, править кіньми. Тоді виділося, що міць його непідвладна часові. І до болю хотілось бути таким сильним, могутнім, як мій дід. А тепер жаль сплинув і здавив серце — від мого колись могутнього діда зосталася тінь. Він, — я помітив, але не хотів вірити, — почав гаснути ще минулої весни.

...Це був один із небагатьох днів у році, коли батько зробив собі вихідний. До обіду порався по обійстю, і підспорював йому Цар. Коли сіли за стіл, Штефан ненароком закинув:

— А няньо твій щось рано в цьому році вийшов орати.

— Куди? — насторожився батько.

— Звісно куди. Під Віщунку, на своє поле.

— Але ж землю в колгосп забрали?

— Знати — не знаю, але батько твій просив учора, аби ниньки зрання вийшов допомогти йому на оранці.

Батько відклав ложку, мовчки вдягнувся.

— Господи, ти що надумав? — сполошилася мама.

— Скоро вернуса, — відповів, гамуючи роздратування.

— Коли б знав, слова б не прорік, — зніжковів Штефан. — Недарма кажуть: «Не твоє мелеться — свій міх не підставляй».

Батько вже не чув Штефанових слів. Гримнув дверима й через городи, навпростець, подався в бік Віщунки. Я — бігом за ним.

— Вернися! — наказав суворо.

— Раз у році тебе бачу, і то проганяєш від себе, — сльози застелили мені очі.

Батько байдуже махнув рукою і пішов далі. Поминувши людські городи, ми спустилися в долину Віщунки.

Весна до нашого села поверталась чомусь не дуже сміливо і гостинно. Біжить-біжить із Дунайської низовини, галасує птахами, дихає вітрами, а потім напівдорозі зупиниться в якомусь селі і спочиває. Там, у долинянських селах, свої дні народження вже справляли сливи, яблуні — бралися легеньким туманом квіту, а в нас ще тільки на ліщині ледве прокльовувалися зелені оченята. Але цього року яр-пора видалась ґаздівною і ніде не барилася. Прийшла нагально, хутко зігнала сніги, висушила дороги, поназбирувала повні небеса жайворів, мовляв, веселить людей, кличте із землі трави, жито-пшеницю і всяку пашницю. Та бувалі сільчани не вельми спішили в поле.

— Надто рання весна оманлива, — говорили ґаздове. — Зореш, посієш — матимуть потім чим жирувати заморозки.

Один тільки дід наважився вигнати плуг у поле. І тепер я не міг збагнути, чому батько так розсердився. Ще з осені в селі багато мовилося про колгосп, про те, щоб від діда і ще деяких ґаздів землю

забрати. За це голосував і батько, але, як то насправді буде, ще ніхто не знав. А газди тим часом тихенько посмішувалися і, не ховаючи глузування, говорили:

— Ми вже в один колгосз вступали, пережили його, то, ачей, і цей якось перебудемо.

При цих словах сміялися всі, згадуючи про колгосп, який ще влітку сорок п'ятого організовував Другий Фронт. Тодішній випадок налякав і навеселив багатьох у Черешневі, а вістка про нього розлетілася далеко по навколишніх селах.

А події тоді розгорталися так. Батько повернувся з війни наприкінці травня, а через тиждень, насампочатку літа, його обрали головою сільради. Секретарем і помічником зголосився бути вуйко Семен — Другий Фронт. На сільському сході гаряче доводив, що він теж страждав від хортівського режиму за світлу ідею. Тут же перед присутніми закасов сорочку, щоб добре розгледіли шрами на спині. Отже, має повне право на місце в новому уряді.

Черешнівці — народ поміркований, обачний: хтозна, як час поведеться, нікому не хотілося вельми пертися вперед, то й проголосували за вуйка Семена. Раз так чоловік хоче — хай буде. Другий Фронт — колишній завзятий політик, людина допитлива, хоч і не без дивацтв — на грамоті знався, і це всіх влаштовувало.

Наступного дня, тільки новий сільський уряд приступив до своїх повноважень, Семен категорично поставив перед головою сільради питання:

— Скажи мені, Андрію, як ми з тобою будемо вести село у світлу будущину?

— А як ти її бачиш перед собою? — зацікавлено усміхнувся батько.

— Найперше, я собі так думаю, в село треба завести електрику. Багато електрики, — сказав рішуче Другий Фронт. — Підключити її до кожної хижі, поставити стовпи на вулицях, і хай горить вдень і вночі. Най люди видять, що прийшло світле життя.

— З електрикою це розумно, — мовив нелукаво батько. — Може, не зразу, але вона у селі буде. Правда, треба подумати, чи варто її вдень палити.

— Ні, ні, — замахав руками Другий Фронт. — Раз ми з тобою боролися за світлу будущину, то най людям усюди буде ясно.

— Бог з ним, — кивнув батько. — Доживемо, якось вирішимо. Ну, а далі?

— Це не далі, а вже тепер, від сьогодні... — підняв вказівний палець вуйко Семен. — Нам треба колгосп організувати в селі. Я багато начувся про колгоспи. Та й ти жив у Радянському Союзі, видів на свої очі.

— Колгосп — це добре, — сказав задумливо батько. — Але треба почекати. Най люди порадяться, самі дійдуть до того.

— Андрію, я тобі вірю. Але сам знаєш, з якого ти роду, — застеріг вуйко Семен. — Щоби потім не вийшло, що син газди вибився в урядники і супротивиться новому життю... Мовляв, батька свого покриває...

— Із няньком ми не сіяли, то й врожай ділити не будемо. А про колгоспи ще рано говорити, — відповів стримано батько. — Всьому свій час. Не народить же тобі жона дитину скоріше, ніж на те пора прийде.

— Народить! Коли треба — народить, — безтурботно запевнив Другий Фронт. — Он мене мої мамка, кажуть, на два місяці раніше вродили, і нічого не сталося.

— Статися не сталося, але по тобі видно добре, що не зовсім гаразд, — кольнув батько.

— Як собі, Андрію, хочеш, — не вловивши іронії, продовжував вуйко Семен, — але волю всім нам добра і буду боротися за колгосп до останнього дихання.

— Ось ти наслухався, начитався за колгосп... Інтересно, як ти мислиш у нас його організувати? Із чого починати?

— Його спершу треба зробити, а вже відтак розберемося. Головне, почати: щоб усі робили на одній землі, жили в'єдно, порівну ділилися, аби кожному чоловікові було добре, — переконував вуйко Семен.

— Мудро думаєш, ой мудро, — хвалив батько. — Тільки давай все-таки підождемо...

Другому Фронтові, як завжди, не терпілося. Він уже ходив по хатах і палко агітував черешнівців за світлу будущину. Його — де уважно, де не без ляку — вислуховували, інколи підтакували, інколи перечили і з миром проводжали за поріг. Аж тут йому трапилася нагода перейти від слів до діла. Батька у важливій справі викликали до Ужгорода. Поїхав він у неділю ввечері, а на ранок вуйко Семен здійснив у сільському

уряді переворот — взяв усю владу в свої руки й іменем закону оголосив у Черешневі загальну колективізацію. Аби бути певним в успіху справи, Другий Фронт порішив, що для здійснення колективізації він мусить мати сильну підтримку. Тому рано-вранці з першими півнями дався до отця Василія. Превелебний зустрів його далеко не з церковною шанобливістю.

— Пошле Господь на тебе прокляття, і замішання, і нещастя на всякий почин руки твоєї, — тручи лоба, виголосив з порога вранішню проповідь отець Василій.

— Вибачте, пане превелебний, — мовив діловито вуйко, — маю до вас важливу справу.

— Ударить тебе Господь єгипетською проказою, сину окаянний. Яке діло до мене може бути, коли в голові моїй ще не вгомонились вчорашні хрестини.

Пан превелебний Василій приїхав у наше село після втечі панотця Ковача. Подейкували, в одному з великих долинянських сіл Василій мав багатий приход, шану і повагу не тільки серед прихожан, а і серед священнослужителів. Йому пророкували високий сан, проте змій-спокусник, проклятий Господом за оману нашої праматері Єви, спонукав до гріхопадіння і раба Божого Василія. Панотця розсекретили в кукурудзі, куди він із жінкою сільського старости часто забігав милуватися і слухати, як росте трава. Село, де правив службу панотець Василій, як на біду, належало до богобоязних і високоморальних. Можна тільки уявити, який рейвах зчинився серед пастви опісля такої новини. Панотця спершу відлупили агенти старости, церковне керівництво збиралося позбавити Василія священного сану, але його заслали в наше духовно обезглавлене Черешневе.

Сподіяне, видно, чорним покривалом впало на вразливе серце отця Василія, бо щойно перебравшись у наше село, совісно почав прикладатися до чарчини, занепав духом.

— Кажете, хрестини вас учорашні мучать? — перепитав вуйко Семен. — Цьому можна запобігти. Побіжи лиш, Петре, за вином, — наказав хутко своєму приятелю Недїйді, — а ми з вами, отче, побесідуємо про мирські діла.

По якомусь часі після тої бесіди над селом вдарили дзвони, сільський бубнар і листоноша Гробар ходив вулицями, гупав у свій

шкіряний вісник і кричав: «Люди чесні, поступив наказ від сільського уряду і пана превелебного зійтися до майдану на велику раду! Лишайте роботу і йдіть туди!».

Стояв погідний літній ранок. Черешнівці, впоравши худобу, саме збиралися в поле. Зачувши наказ сільських урядників, вони незрозуміло оглядалися, стенали плечима і не без остраху перепитували одне одного: «Що б це могло статися?». А оскільки час тоді був, хоч і по війні, ще тривожний, недовго міркуючи, швидко чимчикували на майдан. Баба, мама і я вийшли з двору і прямували до зимівки, де Штефан Цар того дня розпочав першу косовицю. Але нас зупинили на виході із села, і ми мусили повернути з людським потоком до майдану. Там уже були розставлені довгий дерев'яний стіл, лавиці і перекинута залізна бочка, що мала, напевне, правити за трибуну. Натовп, з кожною хвилиною розростаючись, гудів, закипав сотнями подивованих голосів. Біля призьби сільради по команді «струнко» із трьохлінійкою за плечима стояв суворий Петро Недійда. Хтось пробував його розпитати, що трапилося, але той, не змигнувши оком, мужньо мовчав. Тим часом серед людей пішла поголоска, що Семен Лапшун арештував і замкнув у сараї Русина, Петрущака, Байзя і ще кількох газдів, які противились задуманій ним важливій справі.

«Яке ж то діло замислив Лапшун?» — ось що найбільше цікавило і бентежило громаду.

Нарешті із сільради вийшли Другий Фронт і панотець Василій.

«Превелебний уже встигли зранку», — понеслося невдоволено між жіноцтвом. Тим часом сільські урядники, не зважаючи на уїдливі репліки, підійшли до столу. Другий Фронт змахнув рукою — натовп замовк, насторожився.

— Чесна громадо! — почав урочисто вуйко Семен. — Днесь ми зібралися, щоб рішити раз і назавжди, як нам жити далі: йти до світлої будущини чи залишатися у потемках. А тому надаю слово всіма нами уважаємому панотцю Василію.

Панотець підійшов до бочки, вдарив по ній п'ястуком — і глухий стогін пронісся над майданом. Превелебний низько вклонився громаді і здійняв до неба руки:

— Дорогі мої браття і сестри! — почав. — «Хай буде світло», — наказав Господь. І стало світло! І Бог назвав світло «день», а темряву — «ніч». І був вечір, і був ранок: день перший. І Бог твердь учинив і

відділив воду, що під твердю, і воду, що над твердю. І сталося так. І назвав Бог твердь небом... І був вечір, і був ранок: день другий. І назвав Господь суходіл землею, а місце, де зібралася вода, назвав морем. І Бог побачив, що це добре... «Нехай земля вродить зелень, траву, що насіння розсіває за родом і подобою її, і дерево родюче, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі». І сталося так...

Натовп, вирячивши очі, слухав із розкритими ротами біблійну історію про сотворіння світу, не відаючи, до чого йдеться.

— І сказав Господь: «Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями...».

— Пане превелебний, ви щось дуже по-церковно-вченому і довго глаголите, — кинув тихо, знетерпеливившись, Другий Фронт. — Ближче до діла, а не про сотворіння світу. Не видите, нарід заждався.

— Я хочу настроїти душі мирян на святий лад і тоді перейти до справи, — так же тихо вибачився панотець.

— А ви якось коротше, — порадив вуйко Семен.

— Браття і сестри мої! — продовжив превелебний Василій. — Не мені вам розказувати, як Всевишній за шість днів сотворив світ. І скінчив Бог дня сьомого свою працю, яку він чинив, і відпочив у дні сьомім від усієї праці своєї, яку чинив. І насадив Господь Бог рай в Едемі на сході: і там оселив людину, що її він сотворив.

— На мою грішну душу, панотче, кінчайте казки, ближче до діла! — загарячкував Другий Фронт.

— Зараз, зараз, — заспокоїв панотець і повів далі: — Пожалів Господь самотного чоловіка... Узяв одне з ребер його і закрив це місце плоттю. І перетворив Господь то ребро, що взяв з Адама, у жінку, і привів її до Адама...

— Бігме, — прошипів вуйко Семен, — візьму бочку і зараз вам на голову висаджу!..

— Про гріхопадіння наших прабатьків я пропускаю!.. — невдоволено оголосив панотець і сказав: — І пізнав Адам Єву, жінку свою, і вона завагітніла й народила Каїна. І сказала: «Набула я чоловіка від Господа. І ще народила брата його, Авеля...». Як видите, дорогі миряни, світ сотворився так, аби людина не існувала в самоті, а

тягнулася одна до одної, жила гуртом, помагаючи одна одній, люблячи ближнього.

— Але чому тоді Каїн убив Авеля? — запитав хтось із гурту.

— Ізиді, сатана, яко на місце своє! — кинув нищівним поглядом отець Василій на допитливця. — Бо Каїн був, олуху небесний, таким же безбожником, як ти! — І, трохи заспокоївшись, превелебний продовжив: — Але, дорогі вірники, я вас усіх днесь закликаю жити в гурті, який по-мирському зветься колгосп. Про нього вам і розкаже наш сільський урядник, від народження Семен, а по фамілії Лапшун.

Панотець відійшов від бочки і великодушно показав рукою на Другого Фронта. Проповідь панотця не задовольнила вуйка Семена. Досить сердитим кроком він рушив до бочки-трибуни і, як у нас кажуть, одразу й рішуче взяв бика за роги.

— Многоуважаємі товариші і товаришки! — сказав Другий Фронт. — Радянська влада принесла нам волю, щоби ми йшли до світлої будущини, щоби нігде у нас не було бідних і багатих газдів, щоби наші діти не були вічними слугами землі, а вчилися, набиралися мудрості і розуму. Але ми і далі жиємо кожен сам по собі, як кертці у норах. Газдове і далі наживаються, а чесний челядник бідує... Наш сільський уряд порішив із цим кінчати. Справедливості ми можемо добитися тільки в колгоспі. І ми зібралися, аби організувати його днесь — отутки, тепер. Хто за це, прошу проголосувати!

І Другий Фронт підняв руку. За ним — так же радісно, не роздумуючи, проголосовував пан превелебний. Відтак піднялось ще кілька несміливих долонь. Вуйко Семен хвацько оглянувся, шукаючи у натовпі подальших прихильників світлої будущини. Проте черешнівці, розгублено презираючись і невдоволено буркаючи, не вельми спішили дерти руки догори.

— Прошу, прошу, не ганьбіться! — понукував Другий Фронт. — Сміливіше, сміливіше!..

А юрба продовжувала мовчати. Подібне вуйка Семена спершу розчарувало, а далі розгнівало.

— Хто не підніме руку, той зачислиться до зліших ворогів нашої влади і світлої будущини! — крикнув сердито Другий Фронт.

Охоронці вуйка — Петро Недійда, бубнар Василь Гробар, сільський чередар Іван Пішта — миттю виструнчилися, схопились за

гвинтівки. І тут натовп прорвало. Над майданом, перекриваючи один одного, спалахнули сотні голосів.

— Хто дав такий указ?

— Доки на нас будуть давити?

— Де Андрій Пастеляк, де наш законний голова? Його хочемо чути!

— Покажіть нам те право, яке вас уповноважує...

— Скидай їх додолу! Женіть до нечистої сили!

Прочувши про силу неправедну, пан превелебний зіщулився над столом, глипаючи перелякано, куди б скоріше чкурнути. Семен теж розгубився, але швидко взяв себе в руки.

— Я слухаю, дуже уважно слухаю! — заволав із-за бочки-трибуни. — Але затямте — кожному крикунові все це запишеться!

— А ти нас не лякай, — раптом почувся негучний голос.

Усі миттю притихли, мовчки обернулися. Під трепетою, збоку майдану, стояв дід Василь — спокійний, урівноважений, з хитро примруженими очима. Він промовив, здавалося, зовсім тихо, але його владний голос враз пригнув до землі весь гарячий і напружений гомін збудженої юрби. Побачивши діда, майже половина чоловіків зняли поштиво крисані, інші дивилися на нього зацікавлено, деякі — насторожено або з неприхованою злістю.

— Ти нас, чоловіче, не лякай, — повторив дід, відштовхнувся від дерева і попрямував до трибуни.

Натовп, немов біблійні води, розступився, розчахнувся перед ним, стелячи вільну дорогу. Вуйко Семен — це всі одразу помітили — нервово пересмикнув плечима і ледь відступив від трибуни. Отець Василій, навпаки, заспокоївся і набрав чинного вигляду, збагнувши, що біля газди нечиста сила його не займе. Дід підійшов до вуйка Семена і, дивлячись у вічі, мовив розважливо:

— Ми нарід ляканий. У нас шкіра на попереку товста, дубова... Ми перенесли через ріку часу на своїх плечах і австріяків, і румунів, і чехів, і мадярів. Де вони тепер? Ага, не знаєш? А ми живемо, видиш? І будемо жити. Прийшли з цієї землі і вертаємося до неї, як наші батьки, матері. Так що добре подумай перед тим, як нас лякати.

— Не думайте так згорда, на вас... на вас... на вас теж найдеться управа, — промимрив, грозючи пальцем, вуйко Семен.

— Цить! — гаркнув дід. — Кому-кому, але не тобі мене судити! Не тобі мої гроші лічити і гектари міряти!..

Другий Фронт відсахнувся, на очах здрибнів, присмирнів.

— Пастеляку, порахуйтеся з ним за корову, вліпіть лиш йому поза вуха! — кинув хтось уїдливіо із натовпу.

Дід вдавав, що не чує, проте недобрый вогонь грянув з його очей, а вуйко Семен помалу відсунувся до панотця.

— Люди добрі! — обернувся дід Василь до громади і зняв крисаню. — Ось тут нам говорять за колгосп, за світлу будучину... Ми про колгосп і без тебе вже чули. Скоро вже рік говорять. Це дуже файно. Вчитися дітям нашим. Любити один одного. Помагати.

Семен здивовано глянув на діда, щось шепнув превелебному, випростався й ожив усім єством.

— Я, може, теж за світлу будучину, за колгосп!..

Другий Фронт із превелебним радісно заплескали в долоні.

— Ви поки не спіхуйте мені рукоплескати, — обернувся дід до самозваної «президії». — Ти, Симку, мені спершу ясно розкажи, по-людськи, що таке колгосп, як то ми в ньому будемо ґаздувати, жити, порядкувати. Хто буде верховодити, хто робити... Ось розкажи, вийди, а ми послухаємо.

— Правильно! Так, так! Хай по-людськи пояснить! — загуло на площі.

Дід, лукаво насміхаючись очима, відійшов від бочки, сів скраєчку «президії». Прогиркуючись, вуйко Семен встав і зайняв трибуну.

— Колгосп, чесна громадо, то є велике діло, — почав непевно Другий Фронт. — Нам треба все ґаздівство — і землю, і худобу, і майно — здати в колгосп і порядкувати в'єдно. А потім ділитися будемо порівну... Усе дуже просто, ніякої великої мудрості немає... А верховодити буду я, он Петро Недійда, Василь Гробар, Іван Пішта, — показав на охоронців. — Вони люди великої свідомості, бідували колись, страждали за нашу владу.

— А ким буде в колгоспі наш превелебний? — запитав хтось із натовпу.

— Як ким? — здивувався Другий Фронт. — Пан превелебний будуть і далі попом. Нашим колгоспним попом, попом високої свідомості, яку нині проявив отець Василій.

— Од начала роду людського сказано: «І був Авель пастух отари, а Каїн був рільник», — помахав повчально із-за столу на парафіян пан превелебний. — Без духовного пастиря народ сліпий, де б він не жив — у колгоспі або без нього.

— Чи не жінок наших збираєтеся дозирати в колгоспі, панотче? — закинув хтось збоку.

Натовп зареготав. Превелебний сердито зиркнув поверх мирян і, задерши бороду, сказав у небо:

— Жінка — це теж тварь Божа, і її пильнувати треба. Коби Господь уберіг її, не стала б вона першородницею гріха людського.

Жіноцтво на майдані невдоволено забелькотіло. Дід був прихильний до отця Василя, жалів його, часто напоумляв на путь праведний і тепер, побачивши, що над превелебним починають насміхатися, рвучко встав і підняв руку, — люди втихли.

— Ти все сказав, Симку? — звернувся до вуйка.

— На перший раз все, — знічено ворухнув плечима Другий Фронт.

— А тепер дозволь тебе спитати...

— Прошу, — той догідливо кивнув головою.

— Ти кажеш, аби ми жили в світлій будущині, то нам треба знести в колгосп все газдівство. Добре. У мене є коні, воли, корови, земля, гроші, інше майно. Є воно і в газдів Бондаря, Капшука, Липаня. Є воно і в багатьох других людей. Допустимо, ми все знесемо до вашого колгоспу. Але я тебе хочу визвідати, а що ти понесеш, коли в тебе ніякого добра, ніколи ніяка худобина в обійсті навіть не ночувала. А землі маєш стільки, аби за псом кинути.

Вуйко Семен безпорадно оглянувся і закліпав очима.

— Скажи, скажи народу, — допитував дід. — Раз ти так борешся за світлу будущину, то що із свого покладеш у її фундамент? Ось на чуже ти маєш недурне око, а що там у тебе?

Вуйко закусив нижню губу, почервонів, а потім спересердя відрубав рукою і вигукнув:

— Я віддам у колгосп свою жінку Йолану!

Юрба спершу оніміла, а далі реготнула.

— Та я тобі очі паскудні вичавлю, та я тобі!.. — пролунав переляканий голос тітки Йолани. — Мамо, ви чуєте, що той розбійник хоче зі мною вчинити?! — благально звернулася через натовп до баби.

— Свят, свят!.. — осяйнула себе баба хрестом. — Скис би ти, люцифере, як дурної вівці молоко. Уже 'му Бог зовсім розум відняв!

— Ви, мамо, мовчіть! — накогутився Другий Фронт. — Раз ваш дорогий сват питає, чим найдорожчим я можу пожертвувати, то і відповідаю: Йолана у мене безцінна жіночка, і віддаю її в колгосп задарма.

Тепер уже юрба розполовинилась. Одні сміялись і далі, інші не на жарт переполошились.

— А що! І жінки будуть спільні? А як же тоді діти? — лунало з натовпу. — Розкажи про це май зрозуміло!..

— А хіба що? Жінка — це теж майно, може, і найдорожче в газдівстві, — відповів вуйко Семен. — Ну то їх, жінок, до купи. Сказав же отець Василій, що жінка теж тварь Божа.

— Так, так, Божа, тварь Божа, Адаму в дарунок послана, — поважно підтвердив превелебний.

Після цієї безапеляційної заяви стало зрозуміло, що «світла будущина» зіграла в скриню, а пан превелебний втратив безповоротно посаду колгоспного духовного пастиря. Народ почав обурюватись, улюлюкати, хтось знову кинув клич побити самозваних урядників. І тут зголосився дід.

— Ну, виджу по вас, тепер уже всі зрозуміли, до якого колгоспу нас хочуть заманити, — мовив він, не ховаючи лукавої посмішки. — Я би, наприклад, дуже не проти до тої громади, де і жінки будуть спільні. Коби ще років двадцять-тридцять тому, першим би записався. Але тепер на цьому полі з мене вже такий орач, як із облізлої курки пава. То будьте собі здорові і газдуйте. Най вам Бог помагає!

Дід низько вклонився, натягнув крисаню й пішов. І знову, як біблейні води, розступився перед ним натовп, даючи дорогу.

— Люди, не слухайте його! — схаменувся Другий Фронт. — Це диявол у людській подобі!.. Він мені розум скаламутив. Видите, як завше, усе повернув на своє, усе переплутав!.. Не слухайте його! — кричав навздогін дідові.

А дід, не обертаючись, ішов собі поважно, всі з якимось острахом і шанобою дивились йому вслід, і ніхто вже не слухав вуйка Семена.

Наступного дня батько повертався пішки додому. Вибиралось уже на полудень. Перше мирне літо цвіло картоплями, пахло дозріваючими травами, пшеницею. У небесах радувалося сонцю птаство, співали

хвалу землі цвіркуни, перепілки. Але чим ближче до села, тим сильніше почало доймати його не то здивування, не то бентега. Навколишні поля в таку пору завжди вирували людьми, дзвеніли голосами, витенькували косами, на мочарах паслася худоба, на виноградниках, підв'язуючи першу зелену лозу, виспівували жінки. А нині довкола — жодної живої душі.

«Що сталося? — подумав з тривогою батько. — Чи хто помер або ще більша біда?»

Не в силах угамувати збентеження, на мить зупинився, приклав долоню до грудей. І раптом помітив, як яругою, все ближче тулячись до ожинових зарослів, із гатикошаркою за плечима, в бік міста крадькома спіхує жінка.

— Егей, почекайте лиш! — крикнув батько і кинувся навперейми.

Жінка на мить зупинилася, оглянулася, але, побачивши батька, почала бігти. Однак із тридцятикілограмовим кошиком довго не бігтимеш. Нещасна невдовзі скинула із себе ношу, впала на коліна і заломила руки. Це була Олена Журило — вдовиця, мати п'ятьох сиріт.

— Йой, Андрійку, не карай, помилуй! — заголосила на всю яругу. — Дітям хліба ні за що купити. А черешні достигли, такі солодкі, як манна небесна, — простому челяднику гріх з'їсти. Діти нарвали вранці, і несу на базар. А інші віддам до одної у колгосп. Ще й дерева викоплю і понесу до нього. Прости мені. Роти голодні у хаті.

— Олено, що сталося? — почав напитувати батько. — Встань! Чого плачеш?

Слово до слова, гублячи думку, жінка плутано оповіла про вчорашні збори на сільському майдані.

— А пополудні, — вела далі Олена, — Симко дав команду, аби всі воли, коні і вози пригнати до майдану. Хто супротивився, того арештували і заперли у хліві коло сільради. Правда, нікого не вбили, не зранили, але дуже много стріляли. Нарід поперепуджувався. Всі коні і воли зігнали, вози звезли. Там і стоїть дотепер усе. А нарід озлоблений... Люди кажуть: «Хай пропадає і земля, і небо!». Никай, никай! — раптом показала на дорогу.

Від села у бік міста, знімаючи стовпи куряви, тягнувся якийсь дивовижний караван.

— То можна мені йти, Андрійку? — запитала Журило.

— Іди спокійно і продавай черешні, — сказав батько і попрямував до дороги.

А там прислонився до придорожного горіха, склав руки на грудях і чекав. Тим часом дивовижний караван наближався до нього. Від побаченого батько не відав, що йому чинити: кричати від люті чи сміятися. Валка була незвичайна. Попереду, спряжені одне до одного, парами ступали повільно коні, воли, бики. За ними на добрих півкілометра тягнулись, скриплячи, пищачи, верещачи, кричачи, вози — так само причеплені один до одного. На переднім сидів, гордо піднявши голову, Другий Фронт. Позад нього, на оберемку сіна, примостився пан превелебний. На наступній підводі куняли, зіпершись на гвинтівки, Недійда, Гробар, Пішта.

— Ньо, ньо! — понукував, прицмокуючи, вуйко Семен. — Вперед! Вперед!

І тут із-за дерева вийшов батько — його досі ніхто не помічав, — став посеред дороги.

— Гек, — ікнув вуйко Семен від побаченого і штурхнув ліктем превелебного.

Отець Василій вигулькнув з-за спини Другого Фронту й, уздрівши батька, навкарачки позадкував возом, далі хутко сплигнув і дременув через поле до яруги.

— Панотче, ви куди? Не бійтеся! — гукнув вуйко Семен.

Від його окрику прохопилися з дрімоти на своїй підводі мужні озброєні хранителі. Тільки-но побачили батька, бойовий дух одразу вивітрився з них, і вони так само притьмом, без жодного слова посплигували з воза і чкурнули за превелебним, забувши навіть про гвинтівки. Валка зупинилася. Батько стояв посеред дороги мовчки, незрушно. Побачивши, як високосвідомі колективісти блискають п'ятами, Другий Фронт притих, знітився і, видно, теж дав волю дрижакам. Але діватися було нікуди. Сплигнув із воза, пройшовся з батогом уздовж запряженої череди. За кілька кроків до батька з гіркотою сказав:

— Велику правду ти мав, Андрію... Не дозріли ще наші люди для колгоспу. Доки тебе не буде, думаю собі, спробую, аби тобі не завдавати великого клопоту, організувати колгосп сам...

— Ну і що з того вийшло? — спитав батько спокійно, жодним порухом не видаючи емоцій.

— Не дозріли ще. Упираються. Твій батько збаламутив їх. Я хотів спершу землю і все майно до колгоспу дати. Це мені ніяк не вдалося. То, думаю, зроблю собі сам колгосп.

— Ну, і як ти його, свій колгосп, замислив?

— Я собі, дорогий Андрійку, подумав так. Зберу із села усі вози, теліги...

— Так, так... А далі?

— Потім ці вози і теліги поз'єднувати один до одного в один великий-великий віз. А далі зібрати із села всіх коней, биків, волів...

— Ну-ну, прошу, прошу.

— Ну, я собі подумав, що всіх коней, биків і волів запрягти в цей великий-великий віз, як тепер, і сам видиш. Сісти на нього і поїхати.

— Куди поїхати?

— Ясно куди! — вигукнув Другий Фронт. — Спершу у місто, зайти до уряду, а там уже скажуть. Сам знаєш куди — в колгосп.

— О-о-о! — протягнув батько й похитав задумано головою. — Та-а... це є дуже файно, дуже мудро.

Далі підступив до Семена, вихопив з його рук батіг і щосили почав періщити по спині. Бідний поперек Другого Фронту вдруге страждав за ідею...

Того ж дня батько повернув худобу і вози людям, а ввечері зібрав черешнівців знову на майдані і просив вибачення.

Після всього батько передав тіткою Йоланою, щоб нога Другого Фронту більше не переступала поріг сільської ради.

Через два роки про колгосп почали говорити вже серйозно і всюди. Почувши про це, дід кілька разів заходив до нас, і вони з батьком довго вели в окремій кімнаті бесіди. Одного разу я тільки зачув, як батько сказав:

— Няню, не просіть у мене помилування, бо мушу вам простити бодай тільки за те, що дали мені життя. Але наші путі-долі різні.

За весь цей час батько і дід ніколи не перебігали один одному дороги, але й не ділили душевного тепла. І тільки тоді, коли батько підняв голос, аби від нього забрати землю, дід перестрів його вночі серед вулиці і сказав люто:

— Господи, як я жалію, що не задушив тебе в колиці!

— На те, няню, була ваша воля, — відказав спокійно батько.

...Ми перестрибнули через канаву і вийшли на поле. З тамтого краю вів за собою борозну дід. Міцно тримався за чепіги, а віжки закинув на шию. Коні ступали натужно, раз по раз високо змахуючи головами. Скиби землі на зораній половині вигрівали свої ніжні боки на сонці, і над полем знімався плавними хвилями голубувато-прозорий туман. Плуг часто водив орачем і кидав ним з боку в бік. І ось тоді я помітив, що в руках мого діда немає колишньої певності і тої моці, якою потайки я гордився, перед якою поклонявся. Колись він тримався тільки однієї чепіги і йшов за плугом весело, розгонисто, і рілля, здавалося, сама бігла і стелилася перед ним. А тепер, бачилось, сили діда почали гаснути, розпливатися, як це голубувате дихання землі над свіжими скибами.

Підігнав коней і зупинився. Скинув із шиї віжки, витер рукавом почервоніле від напруги обличчя й скрушно мовив у підтвердження моїх думок:

— Тяжко стало, Андрійку, орати. Доки чувся в силі, то й земля була молодого, шиковнішою, а тепер самого треба уже за плугом тягнути.

— А хто вас неволить орати? — спитав якомога спокійніше батько. — Свою борозну вже відрізали, поле засіяли, то й врожай зібрали красний. Час, може, вже й спочити.

— Е-е-е, ні, — похитав головою дід, загадково усміхнувшись. — Доки серце гонить по жилах здорову кров, доти людині земля не дасть спокою. Це моє поле, — обвів рукою довкола, — і воно мені, як дитина, найлюбіше.

— Було ваше, няню, — мовив, натискуючи на кожне слово, батько. — Вам добре відомо, що землю вашу в колгосп забрали. Та чого ж ви вийшли орати? Чи, може, надумали записатися туди?

— Ой, не гніви, сину, Бога і вітця свого, — помахав попереджувально пальцем дід. — Сам добре знаєш, якими кервавими мозолями я наживав кожен клапоть. Недосипав, недоїдав, ні вам, дітям, ні собі, ні матері спочинку не давав, а тепер що? Все чортові під хвіст? — дід підійшов ближче й питально глянув батькові у вічі.

— Не майте жури. У чорта хвіст, видиться мені, закороткий для такого поля. Людям піде... — сказав у тон батько.

— Це котрим людям? — здивовано й грізно спитав дід. — Тим жебракам, лайдакам, що все життя у корчмах сиділи і про життя

мудрували, а як наспівали весна і літо, в мандри давалися по світах, аби тільки руки біля землі не забруднити?

— А біля котрої землі, няню, могли погріти долоні? Ану лишень покажіть мені.

Дід сердито метнув зором навкруги, пробіг очима по куцях царинах довкола села, й запал його знидів.

— Отож, отож, няню. А гнали їх, як говорите, жебраків, по світах такі, як ви, і біда, бо інакше би з голоду перемерли. А коли, б'ючи поклони, йшли до вас роботу просити, то ви вибирали наймоцніших і тих, хто перед вами здалеку хребет гнув. А чи пам'ятаєте, коли по смерті Дзьобака прийшла його жінка з трирічною дівчинкою на жнива проситися? І що ви зробили?

При цих словах дід зляканим і лютим поглядом кинув на батька і опустил голову.

— Чи, може, забули, няню, про Дзьобака, Дзьобачку? — перепитав батько. — Коротка, ой коротка, як козячий ріг, у вас пам'ять. Дуже вас прошу, не робіть собі біди, а мені ганьби. Лишайтеся цієї роботи.

Дід, занурившись поглядом у землю, мовчав. Батько теж.

— Ой, няню, няню, що ж із вас нелюда вчинило? Ніколи не забуду, які були щасливі, коли я, семирічний, вперше з вами вийшов орати сюди нашу маленьку нивку, — мовив батько уже спокійніше, із жалем. — Як ви раділи з нами першому хлібові. І ви тоді ладні були ним накормити весь голодуючий світ. А потім, потім!.. Що з вами сталося потім?

Дід не дав довершити батькові розмову. Голова його різко сіпонулася, очі божевільно зблиснули, і, розвівши руки, він упав долілиць на свіжу ораницю.

— Не віддам! Не віддам нікому. Хай сама мати Господня сюди зійде! — заричав на все поле. — Це моя земля! — раптом схопився, став на коліна й пучками пальців почав швидко розгрібати ріллю. — Тут, у цій землі, кожна комаха, корінець і зернина впізнають мене в обличчя, тут кожна пташина мені з неба кланяється, тут мої ноги кожен свій слід пам'ятають, — голосив, розгрібаючи пальцями ріллю. Потім зачерпнув жменю, дмухнув на неї і продовжив: — Ось черв'ячок. Правда, хробачку, ти знаєш мене? Я твій ґазда, добрий ґазда. Скажи он, як тобі солодко жилося у моїй землі, а тепер тебе від мене хочуть забрати. Нас розлучають. Скажи, тваринко Божа, що я

всіх, навіть братів твоїх знаю тут по імені. Кожна травинка мені радіє на цій землі.

— Встаньте! — несподівано злютив батько. — Чуєте, встаньте! І вам, такому гордому газді, не ганьба на колінах клячати? — підійшов миттю до старого, схопив за руки і підняв. — Забули вже про честь?

Дід вирвався, сів, тяжко дихаючи, на передплужник і стиснув руками голову.

7

...З тих пір, відколи ми зустрілись з дідом на весняному полі, здається, пройшло й не так багато часу... Але з тодішнього діда Василя вже й половини не залишилося. Кинув на паруючу землю ще один оберемок снігу й припер лопату до стіни.

— А ви чого, діточки, прийшли? — спитав здивовано, немов уперше вздрів нас.

— Колядувати вам і повіншувати щасливих різдвяних свят! — зніяковіло відповів я.

— Ну то колядуйте, — зійшов на ганок й, спершись на стіну, зацікавлено задивився на нас.

І тут Павло почав колядку, якої я ніколи не чув.

Коли Божя Мати по світу ходила,
Вона своє дитя в утробі носила.
Прийшла в одну хату, на ніч ся просила,
Бо родів хвилина вже ся приблизила.
В хаті коваль бував, а вона сказала:
— Послухай, ковалю, я би радість мала,
Коби я у тебе нічку ночувала
І шматочок хліба від тебе дістала.
Коваль їй одвітив: — Хліба ти подаю,
А на ніч не прийму — много діток маю,
Сам удень і вночі непрестанно кую,
Пильную роботу і ніч не ночую.
— Ковалю, ковалю, чому ти все куєш?
Яка ж то робота, що ніч не ночуєш?
— Ой кую я, кую три хрести великі,
А на однім буде наш Христос прибитий.
Пресвятая Діва, як ото почула,
Із хати коваля засмучена вийшла
І зайшла до стайні помежи бидляти,
Котрі ся почали Діві поклоняти.
І тут Діва Мати Сина породила,
В яслі положила і сіном прикрила.
Пред дитям бидлята на коліна впали
І теплою паров Його зогрівали.
На другий день рано ковалеве дівча
По двору ходило, нещасне каліча.
А Діва Марія, як її ввиділа,
І до неї щиро так проговорила:
— Підійди до мене, біднеє дівчатко,
Подай ми із ясел ріднеє дитятко.
— Як його подати, кить ручок не маю
Чим же піддержати, я сама не знаю?
Як зайшла до стайні — і ручку достала,
Маленьке дитятко матері подала.
— Таточку, таточку, дав ми пан Бог ручку
Та й і ота жона, що в нас вночі була.
— Кить би я був то знав, що то Божя Мати,

*Я би їй постелив у сріблі та златі,
У сріблі та златі, в шовковій перині,
А сам би переспав на камені синім.*

Дід мовчки зміряв поглядом Павла, а потім нагнувся з ганку й довго дивився, як під вікном дотлівають, паруючи, останки снігу.

— Ой дитино, коби я то був усе наперед знав, то не просто на кам'янистім, а на камені гострім, розпеченім все життя би спав, — не то зітхнув, не то простогнав дід.

Тут же обернувся, зайшов у хату. Довго барився, зате виніс повні жмені зім'ятих грошей.

— Файним колядникам і плата красна, — мовив, підійшовши до мене. — Ану, відкрий скоріше торбу, — проказав, тримаючи наді мною гроші.

Завбачивши таку велику купу грошей, я позадкував. Але дід притьмом схопив мене за плече й силоміць запхав у торбу зіжмакані купюри.

— Кажу, файним колядникам — плата красна, — підвищив голос. — Беріть, мені більше гроші не знадобляться.

Поспішливо дякуючи, ми, було, дали волю ногам, але оклик діда з ґанку повернув нас з вулиці.

— Побудьте ще трохи в мене, — попросив тихо й втомлено присів на заледенілі східці.

— Зайдіть до хижі, бо простудитесь, — нараював я. Дід байдуже махнув рукою й почав ніби до себе:

— Я добре знаю, ти все чув, що творилося в хаті, коли в мене ночував. Але я знав, що не заголосиш, нікому не розкажеш. Михайло тої ночі подався до повстанців на Станіславщину, і я його похоронив. Уже майже два роки відмолював грішну душу, а він через стільки часу знову явився. І прийшов саме у ніч після того, як ви були на моєму полі, де синок Андрій відчитував і напоумлював мене.

На цей раз вуйко Михайло повернувся, майже не криючись. Ледве стемніло, зайшов у обійстя, без стуку відчинив двері і став на порозі. Дід, склавши побожно руки, чипів на колінах перед іконою Богоматері. На рипіння дверей навіть не обернувся. Із заплющеними очима пристрасно шепотів молитву і бив поклони. Михайло кашлянув, перекинув за плечі автомат і зіперся на одвірок.

Дід по якомусь часі озирнувся і жодним порухом не видав свого здивування. Підняв знову до ікони обличчя і, наче з сином зовсім не розлучався, заговорив:

— Це вже десь два роки, як тобі дорогу вказав через Чортів хребет. І коли ти пішов, повернувся в хату, запалив перед ликом Матері Божої

свічку і став на коліна, аби помолитися за грішну душу твою. Тільки-но вогник осяйнув ікону — я прошепотів: «Богородице, не карай його так тяжко. Змилостився над ним, обірви його життя скоріше, най не носить так довго по землі гріхи свої...». І тут на очах Божої Матері одна за одною спливли сльози і закапали як дощ. Я погасив свічку, але Богородиця продовжувала плакати, і я вже до самого ранку не міг її утішити й розрадити ніякими молитвами... Ось і тепер поникай лишень.

Стрийко Михайло непевно відштовхнувся від одвірка, ступив углиб кімнати, поклав руку батькові на плече й примруженим поглядом почав удивлятися в обличчя Божої Матері. І його давно скам'яніле серце, яке, здавалося, не могло озватися й на найстрашніші видовиська, раптом лунко тьохнуло: з ікони дивилися очі рідної матері. Михайло зблід. Десь усередині, глибоко під серцем, зажеврило неприємне, давно вже забуте почуття страху, і він спробував щось сказати, але ніяк не міг ворухнути омертвілими губами. Наче дитина, яка тільки-но пізнає світ, обережно простягнув руку до ікони, боязко торкнувся ніжного, благородного у своїй печалі обличчя жінки-страдниці, і пучки пальців враз обпекло її гіркими сльозами.

— Дурницю верзете, — промимрив стрийко Михайло, надсилу гамуючи страх і дивне збентеження. — Коли запалюєте свічку, ікона пітніє, а вам чудо привиджується, сльози якісь... Дивно, звідкіля ви тільки знаєте про них — сльози святі і грішні, — коли в житті жодної не пустили...

Дід, зітхаючи, підвівся з колін, дмухнув на свічку, присів на лавицю, обіперся ліктями на стіл і з гіркотою осміхнувся.

— Гм... м... м. Про сльози кажеш. На моєму місці, он і тепер, коли тебе знову побачив, не те що я, людина, а й камінь би заплакав... А ти кажеш...

— Я кажу, бо маю право останнього слова...

— Правду маєш, ти його чесно заслужив...

Син із батьком говорили спокійно, врівноважено, ніби йшлося про звичне для двох людей, які живуть душа в душу, ні на хвилику не відлучаючись один від одного. Однак щось страшне таїлося в тій непоквапливості й удавано мирній розмові.

— Роздягайся, сідай до столу, — запросив дід. — Тебе, видати, дрижаки беруть, чому не здивувався і не скімлю, як два роки тому,

коли ти перший раз заявився...

Стрийко Михайло, не зважаючи на слова батька, зняв із себе верхню одягу, повісив на гвіздок кашкет, пригладив волосся й, мнучи заросле лице, довго і пильно дивився в дзеркало, але побачив тільки страшенну порожнечу, від якої віяло печерним холодом.

«Де ж моє обличчя? — подумав він. — Чому я не бачу його? Що сталося із дзеркалом?»

Похукавши, стрийко Михайло швидко витер рукавом спітніле скло, але власне відображення все одно не з'явилося. І раптом побачив, як у глибині дзеркала спалахнула краплина світла, на якусь мить запульсувала, а далі нестримно почала наростати, і в сяючому німбі зринув величезний птах. Він летів фіолетовим, як обличчя мерця, небом, спираючись на одне крило, а друге, перебите, тягнув за собою...

— Я так і знав, що він мене уже не залишить, — прошепотів про себе, відчуваючи, як все тіло починає нестримно знобити, й подався до сіней.

— Ти куди? — дід запитально підняв голову.

— Зараз побачите, — відповів стрийко Михайло й виволік із сінешньої темені німецький ручний кулемет.

— А це ти для чого?

— Не для чого, а для кого. Вам у дарунок, аби не було самотньо, — недоречно реготнув стрийко Михайло.

— На старість діти дарують батькам онуків, — зауважив дід.

— Цю радість, няньку, треба на старість заслужити... Навіть смерть — чесну і красиву — теж треба ще за життя купити.

Недобрим поглядом дід обпалив сина й, ніби мовлені слова стосувалися зовсім не його, продовжив почату розмову:

— Так ось, бачу, ти не можеш зрозуміти, чому я не здивувався твоєму приходу? А тому, неборе, бо знав, чув серцем, що неодмінно повернешся... Ти боягуз і нікуди не дінешся від страху перед смертю, перед скоєним. Будеш, як вовк покалічений, повзати по землі і хапатися за соломинку життя, — проговорив зі злим хрипом дід.

— Ні, дорогий няньку, — спокійно відповів стрийко Михайло. — Я не боягуз. Я — ваш гріх. Я — той величезний камінь на душі вашій, який мусите нести до кінця життя. Адже, дорогий мій няньку, пам'ятаєте — часто колись говорили, що людина до останку днів,

долею їй відведених, мусить спокутувати гріх свій на землі грішній. І тепер, няньку, — стрийко сплів руки і підніс до очей діда, — ми ось так намертво зв'язані один з одним. Я гріх, а ви творець мій. Куди не ступите — я слідом. І тільки один суддя нам може руки розкувати... — Михайло глянув у дзеркало.

— Господи великий, — дід заговтузився на лавиці, потім встав... — Господи великий! Михайле, про що ти говориш? Чому ми ніколи не можемо як у людей?

— Не я, няньку, цю бесіду заводив.

— Так воно, сину, так. Це мені розум паморочить на старість. Життя, будь воно прокляте, скотину з нас вчинило. Ти сиди, сину, пожди трохи. Зараз вечерю поставлю, — метушився по хаті з тарілками дід. — Підігрію ось їсти, а ти розкажуй. Від мене, як і від могили, неборе, можеш нічого не таїти.

— Няню, а чи пам'ятаєте ви Дзьобака? Петра Дзьобака? — раптом спитав стрийко. — Я був тоді ще малим, коли ви його мертвим знайшли у нашому обійсті. Слабо пам'ятаю. Здається, ви дуже цімборували з ним. Він часто нам помагав, багато помагав. Ви так його завше хвалили. А потім...

«Дзьобак! Що ж це мені вже вдруге нагадали власні діти про Петра?» — подумав дід і враз пройнявся холодом.

Дзьобак! Це слово вибухнуло в дідовому мозку й одразу затьмарило очі. Вперше у житті слово в його уяві стало зримим образом — величезного сірого птаха із довгим і гострим, як караючий меч, дзьобом. І вже бачив, як розвалькуватий птах, спираючись довжелезними крилами об землю, сунеться по хаті на нього й, сміючись, торжествуючи, каркає.

Дзьобак! Як же його не пам'ятати... Аби Пастеляк у цю мить перетворився на найдрібнішу піщинку й пірнув під найглибші води океану, все одно не сховався б від страшної птахи.

...Ще в цісарську війну Василь Пастеляк виніс з поля бою пораненого односельця Петра Дзьобака. Виніс, ризикуючи життям, бо

атака — було це в передгір'ях Альп — видихнулася, і ворог нещадно сік із кулеметів висоту, яку австріяки спробували взяти штурмом.

— Чим я тобі, Василю, віддячу? — спитав Дзьобак, коли Пастеляк приволік на собі до окопів знеможене тіло односельчанина.

— Аби-сьмо лиш вижили, то, може, потім, у скруті, десь і послужиш, — відповів Василь, дякуючи щасній годині, що все так добре минулося.

Петра відправили в шпиталь, а Пастеляка понесло далі фронтами до кінця війни. Зустрілися вони після демобілізації по дорозі з Будапешта додому. Саме випогоджувалося на весну. Йшла вона по землі, як і люди, покалічена, голодна, змарніла. В полях, немов рештки мерців, дотлівали брудні копички снігів, по дорогах їх зустрічали знелюднілі хутірці, населені юрбами здичавілих котів і собак, а в небесах весь час супроводжували відгодовані щедрими врожайми війни зграї знахабнілого вороння. Чорні полчища птахів не полишали надії, що хтось із двох подорожніх десь впаде і більше не підніметься. Але катуни, переживши за кілька років земне пекло, простували додому бадьоро, весело, не зупиняючись. Хай і немічна, кволала, а все ж приходила весна, з кожним днем міцніло сонце, наливаючи молоді душі нестримною жагою життя. Кожен ніс одне у думці: «Найстрашніше минулося, і гіршого вже не буде».

На перехресті вулиць, як увійшли в село, бойові побратими обнялися. Тоді Петро Дзьобак твердо промовив:

— Василю, я не забув про твою просьбу, пам'ятай про це завжди.

— Яку просьбу? — спитав здивований Пастеляк.

— Про те, що я твій слуга вічний.

— Ганьбися, Петре, про таке говорити.

— Не мудруй, Василю, ти спас моє життя, і воно тепер, не забувай, до останку належить тобі.

— Не заговорюйся, бо скажеш комусь, люди подумають, що на фронті нанюхався газів і здурів.

— Затям собі, Василю: коли потрапиш у скруту, зови мене.

— А як же тебе кликати, Дзьобаче? — з хитринкою спитав Пастеляк.

— Зовсім просто. Ти подумай про мене, дуже так подумай, і я одразу з'явлюся, — Дзьобак загадково усміхнувся.

На цьому побратими поручкались і з миром розійшлися по домівках.

Невдовзі Пастеляк оженився. Дівчину вибрав небагатого достатку, зате смирну, вродливу, ладну для хати й людей. Батько давно вже напивав для Василя в сусідньому селі дочку поважного газди, й вибір сина чорною кров'ю зануртував у серці старого Пастеляка.

— Раз батьків хліб не навчить, як треба жити, то хай від свого здохне, — сказав перед весіллям старий і відрікся від сина.

Було б це за інших часів, Василь, не роздумуючи, німо підкорився б батьківському наказу, але тепер, коли всякого горя набачився на війні, добре відав ціну кожної крихітки людського щастя.

— Файна, няню, ваша трава, та не для мого коня, — сказав тоді батькові у відповідь Василь і наостанок все ж таки попросив бодай згарище біля Петахів.

— Ой, ні! — відрубав старий. — У тебе, неборе, зараз більше щастя, як розуму. Отож хай попелище тобі завжди нагадує, що в житті є ще тверезість, яку ніхто не любить, бо вона гірка.

Петро Дзьобак теж не вельми на долю жалівся. Сім'єю обзавівся, а біля неї і статки якісь вродилися. Час ішов, і давня умова давно вже заблудилася в пам'яті Пастеляка. Але в якусь весну захворіла жінка і Василь вийшов орати з найстаршим сином — семирічним Андрієм.

День був погідний, теплий. У чистій синяві молодого весняного неба радувалися птахи, над розігрітою землею мерехтіло ніжне марево. Виділося, кожна травинка й комашка, розбуджена теплом, віншувала Пастеляку доброї удачі. Малий понукував батогом корови, а Василь ішов за плугом, і невідомі доти почуття не полишали його. Здавалося, десь у серці звилло собі гніздечко щастя і весь час тихо співає, осяваючи його і надокружній світ. Два роки, немов кріт, рився він перед цим у шахтах Аргентини, аби вернути борги за хату і прикупити невеликий окраєць землі у вгодованій долині перед Віщункою. Хто із селян тут бодай крихітний наділ мав, вважався вже не просто таким собі звичайним чоловіком, а порядним газдою. Це тішило Пастеляка, гріло ізсередини, ростило гордість. І, згадуючи гнів батька, не без вдоволення міркував: «Не туди дорога до щастя, куди люди справляють, а куди доля поведе».

До обіднього сонця жодна птаха ще не долетіла, а малий вже ледве волочив ноги. З жалем і болем дивився Пастеляк на змучену дитину.

Але що вдієш, у ногах правди нема — земля достигла, просить плуга, треба орати. Дійшовши до кінця поля, Василь велів малому зупинитися, вийняв плуг з борозни, кинув худобині трохи сіна й присів із сином на межі перепочити. Андрійко одразу розімлів, знеможено опустил голову й зробився таким безпорадним і нещасним.

«У кого б зараз помочі напитати? — подумав Пастеляк. — Геть зажену дитину». І раптом — він ніяк не міг збагнути, як це сталося, — хтось невидимий, але явно чутним голосом сказав над вухом:

— А чого не зовеш мене?

«Дзьобак? — подумав Пастеляк. — Це ж він колись мене нараював покликати його. А де він зараз? Де Дзьобак? Напевне, теж десь оре». Й усміхнувся давнім наївним запевненням Петра.

Коли це глянув, а з тамтого поля простує межею до нього Дзьобак. Петро з'явився несподівано, немов із-під землі випірнув.

— Добрий день, ґаздо Василю, — привітався звично, наче тільки вчора бачилися.

— Дай Боже й тобі, Петре, — піднявся із межі Пастеляк. — Куди правиш?

— До тебе, ґаздо. Ти ж кликав. Хіба ні?

— Я? — здивувався Пастеляк.

— Ти, ти щойно думав про мене. Я довго чекав. Міркував, що й забув про нашу умову. Хотів, було, вже нагадати, але, на щастя, ти сам.

— І що тепер збираєшся чинити?

— Будемо орати, а малого відправ додому, хай спочине дітвак.

Коли впорали царину, Пастеляк розіклав на краю останньої борозни їжу, дістав з воза корчагу вина, й повечеряли. Випили по одному кухлю вина за те, що вчасно зорали, випили по другому, аби щасно родилося, по третьому... Веселун хміль дуже швидко вигнав з Пастелякової голови страх, вагання, сумніви, які посіяв своєю появою Дзьобак, і він спитав:

— Петре, тільки не таї переді мною нічого — ти на правду почув, як я тебе кликав у думках?

— Істину говорю тобі, ґаздо. Я саме збирався в саду порядкувати, коли почув, як ти подумав про мене.

— Ну, але як, як ти про це дізнався?

— Не можу тобі й сам пояснити, — сказав розгублено Дзьобак. — Але знаю лиш одне: страшна, невимовна у мені сила. Відаю й про те,

що належить вона тобі. І як з нею поведешся — таке життя і долю собі наставляєш.

«Господи, одубів бись, нечиста сило», — подумав Пастеляк про себе. І Дзьобак враз схопився з землі, розкинув руки, немов для польоту, й застиг. І тут на грудях Петра, на шиї, плечах миттєво спалахнуло гілля, почало вільно розростатися врізнобіч, вкриватися зелен-листом, і за якийсь час над Дзьобаковою головою зашуміла велетенська крона дуба.

— Петре, що з тобою? — заволав перестрашений Пастеляк.

Дуб-велетень зітхнув, в одну мить пожовтів, скинув із себе листя, скинув гілля, і з товстого стовбура знову постав Дзьобак.

— Петрику, Господи, Петрику, що з тобою сталося?! — обмацував Пастеляк з ніг до голови Дзьобака.

— Ѓаздо, не фіглюй, говорив тобі, що в мені страшна сила, яка належить тобі. Тому добре подумай, як вестися з нею... А то ще з п'яної голови спаде тобі на гадку, аби я став змією. Не ручаюся за себе — можу тоді й укусити, — мовив недвозначно Дзьобак.

Орали вдвох, косили, врожаї красні збирали... Василь кілька разів пробував натякнути: мовляв, відробив своє, Петре, на цьому й спасибі. Проте Дзьобак відповів:

— Аби, Василю, не ти, кістки мої вже б дотлівали на чужині. А так топчу ряст, радіюся сонцю — то й тобі мушу віддячувати.

І тут Пастеляка мало-помалу почав точити шашіль, вкрадалися в душу сумніви різні, думки непевні зароджувалися. А очі все ловили, яка ж дрібненька його нивка в долині біля Віщунки порівняно з полями інших ґаздів. І маючи таку страшну силу, Пастеляк чогось вичікує.

— Ѓаздо, знаю, гризуть тебе думки, а мені й не признаєшся, — сказав якомсь Дзьобак. — Я добре про них знаю, але все ж таки чекаю, коли...

— Маєш правду, Петре, — щиро зізнався Пастеляк. — Думаю собі не раз: володіємо такою силою, а розтринькуємо на дрібниці. А міг би зажити, та ще й як. І тобі би незле біля мене велося. Грошей би нам, багато грошей! — виклав свої наміри Пастеляк і аж злякався, гадаючи, що ж відповідь Дзьобак.

Той вислухав мовчки, з камінною незворушністю подивився на Пастеляка і спитав:

— А як ти мислиш, де їх дістати?

— Почім я знаю, — стелю плечима Пастеляк. — У тебе ж сила — має бути й розум.

— Вбити когось заради грошей — гріх.

— Неспасенний гріх, — згодився Пастеляк.

— Розбити банк — треба їхати до Будапешта. А чим це може скінчитися?

— Погано може скінчитися.

— Тоді що маємо діяти?

— Я придумав таке, — почав обережно Пастеляк, — на полонині Трумбети випасають вівці найбагатші газдове. Сам туди недавно їздив. Очі не можуть накохатися — така красна маржина. Потойбіч полонини — румунська границя. А якщо кілька отар перегнати? Чув, що румуни файні гроші за вівці платять.

Дзьобак сприйняв ці слова спокійно, як і належить слугі, тільки нагадав:

— У твоїй, газдо, волі моя сила. Як із нею поведешся — таку й долю собі наставляєш. Ніколи не забувай про це.

І Дзьобак вмить звіявся, немов краплина води у спекотному повітрі. А наступного дня навколишні села сколихнула страшна вістка — вночі з полонини Трумбети невідомі зігнали половину найкращих отар і зникли як під землю. Жандарми разом із пастухами кілька днів нищпорили по лісах, горах, узворинах, обійстях, та злодії не залишили по собі найменших слідів. Отари неподалік румунської границі немов зникли в небеса. Але подібне нікому й на гадку не могло прийти.

Пастеляк саме полуднував, коли в обійстя нагодився з двома жандармами старий ватаг. Обійшли хлів, нищпорили по двору серед шістьох овець, та пастух не розпізнав жодну із вкрадених. Сів на порозі хати, обхопив голову руками і застогнав.

— Все життя я мучився, ні літом, ні зимою Божого сонця не видів, відривав від себе і від дітей останні крихти, аби спромогтися на якусь хатину, худібку і хоч на старість спізнати людського життя, а тепер все пропало... Моя сивина зганьблена, моя старість розтоптана. Боже, що мені вдіяти, куди податися? Як поверну збитки?

— А що, вуйку, це справді багато? — запитав насторожено Пастеляк.

— Ой, багато, сину, багато. Аби розплатитися, мені мало продати ще й не народжених онуків і правнуків аж до десятого коліна, — сказав тяжко ватаг.

— Як же це сталося? — почав вивідувати Пастеляк.

— Як сталося? Біда ніколи, добрий чоловіче, не дає про себе знати, — почав розповідати старий. — Під вечір зігнали отари, подоїли й полягали спати — як мерці. Такого ще ніколи не було, аби не тільки сторожі, а й навіть собаки за всю ніч не подали голосу. Вранці нас розбудили ґаздове — прийшли за сиром, — а половина овець гейби і не снилася.

— І перед тим нічого такого не запримітили, аби в око запало? Ну, перед вечором, може, вдень?

— Та ні. Жодної людської душі не з'являлося в тоту днину.

— А може, звірі якісь. Один, два... Всяке ж могло бути, що на перший раз і не подивувало б, — настійно підказував Пастеляк.

— Ой, почекайте, — похопився ватаг.

Думками повільно увійшов у себе й почав обережно промацувати хвилину за хвилиною злочасний день. Дійшовши до обіду, сплеснув руками.

— Птиця! — крикнув. — Птиця! Як теперішнє сонце, бачу, на полуденок із долини прилетіла на полонину величезна птиця. Мій старший син, пам'ятаю, ще сказав: «Няню, дивіться, що за дивне сотворіння з'явилося в небі — крилища, як у дракона». А я позирнув і сам зачудувався, бо ще, відколи живу, такого не бачив. Птиця ж політала-політала над горами і зникла. Відтак, видиться мені, вродилася ще раз на заході сонця. Але при чім тут це?

— Це я так, до слова, — сказав Пастеляк. — Просто іншим разом, коли бачите таке чудо, не полінуйтеся зняти з плеча гвера й стрільнути. Аби душі спокійніше.

Коли жандарми з ватагом покинули обійстя, Пастеляк зайшов у хату й пошепки промовив:

— Це він, Дзьобак. Господи, що в нього за сила. Скам'янів би там, де стоїть!..

Сказав останні слова й забувся на цій мові.

Минали дні, а від Петра — жодної вістки. Тут вже сполошилася й сім'я. Прибігла Дзьобачка, впала на коліна перед Пастеляком.

— Василю, змилюйтеся, де запропастили Петра, куди поділи батька від дітей?

— Ганно, не мороч мені голови, відкіля я знаю, де Петро дівся. Ачей, не засолив його у бочці на зиму, — відбивався правдами й неправдами Пастеляк. — Ти ліпше пошукай у котроїсь вдовиці.

А сам аж почорнів за той час. Якщо вбили Петра — біда невелика, але коли упіймався і викаже? Якої тоді заспіває?!

— Гей, Петре, Петре, де ти дівся, по яких світах тебе носить? — якось гірко подумав Пастеляк на самотині.

— Я тут, ґаздо! — почувся голос.

— Пастеляк оглянувся — перед ним стояв Дзьобак. Худющий, аж вилиці світяться.

— Де ти був так довго? — спитав переполошений Пастеляк.

— ґаздо, я ж вам казав, — мовив докірливо Дзьобак. — Добре міркуйте, що говорите. Коли я переходив румунську границю, ви наказали: «Скам'янів би там, де стоїть!». Я став скелею, то й чипів досі. Щастя, в добру годину покликали, бо пограничники уже хотіли під мене динаміт закладати. Ви хіба не знаєте страхопудів румунів? Границя чиста, рівна, спокійна, а тут раптом скеля виросла.

Далі Дзьобак зняв із себе бесаги, перекинув їх — і на стіл посипались пачки грошей.

— Ну ось, ґаздо, твої наміри збулися. Тепер можеш хоч і все скупити, — сказав полегшено і кинув пусті бесаги під ноги Пастеляку.

Василь, як осліплений, підійшов майже навпомацки до столу й почав тремтячими руками перекидувати туго перев'язані пачки. Але що це? Йому здалося, що на синіх банкнотах відтиснені портрети якихось немовлят, дітей — голубооких, чорноволосих, білолицих, смаглявих... І тут згадалося: «Аби розплатитися, мені мало продати ще й не народжених онуків і правнуків аж до десятого коліна».

«Яка дурниця може привидітися перестрашеному чоловікові», — усміхнувся подумки і глянув на Дзьобака. Той сидів біля дверей на ослінчику й перебирав невеселі думки.

— Петре, а як тобі вдалося так зникнути? Як ти худобу перегнав невидимо для всіх? — запитав Пастеляк.

— Хіба це має тепер значення? Може, по небу, а може, і під землею, — відповів, зітхнувши, Дзьобак.

— А чого ти журишся?

— Всіляка дурниця лізе в голову. Ось ніяк не полишає мене думка, що ти, ґаздо, десь із п'яної голови забажаєш, аби я став змією. А я тоді справді можу вжалити — біди не обберешся, — сумовито похитав головою Дзьобак.

— Згину... — спересердя хотів, було, вимовити прокляття Пастеляк й плеснув себе по роту.

— Дивись. Як собі хочеш, — байдуже сказав Дзьобак і вийшов з хати...

По недовгій часі смирененька крихітка Пастелякового поля, жадібно пожираючи межі, почала роздаватися вшир і впоперек, все далі відтісняючи до Віщунки дрібні царини. Тепер він кожного свята і неділі посідав у церкві місце на передній лавиці — серед найповажніших ґаздів. Усе йшло, хвалити Всевишнього, йому на руку. Одна тільки біда — Дзьобак. Він, як тінь, як відлуння Пастелякового голосу і думок, невідступно простував за своїм ґаздою.

— Петре, маю чомусь таке відчуття, що якби в мене блискавка вліпила, потрапила б і в тебе — аби-сь і стояв на віддалі в сотню кілометрів, — якось зізнався Пастеляк.

— Може бути. Все може статися, ґаздо, — ухильно відповів Дзьобак.

Думка позбутися Петра теж настійно чатувала на Пастеляка при кожному кроці. Доки тримався непевно на ногах, сліпа відданість і покірність Дзьобака тішили, радували. Та як тільки відчув себе на землі твердо — страшна Петрова сила почала лякати. Легко сказати — позбутися. Але як?

— Петре, багато добра ти вчинив мені, — почав якось Пастеляк, покликавши Дзьобака після служби до себе.

— То все, ґаздо, пусте. У мені сили закладено на далеко більші діла, а то брудне й дрібне, — відказав Петро.

— Ой не говори. І сам не знаю, кому за все дякувати — Всевишньому чи... — Пастеляк сплюнув і перехрестився.

— У кого з них більше віриш, тому й свічку став, — порадив безпристрасно слуга.

Пастеляк недовірливим поглядом зміряв Дзьобака й продовжив:

— Задумав я одну справу. Поки що не наважуюсь довіритися тобі. Але треба знову грошей, багато грошей!

— Вбити заради грошей людину — гріх, — сказав Дзьобак.

— Неспасенний гріх, — згодився Пастеляк.

— Розбити банк — треба їхати до Будапешта. А чим це може скінчитися?

— Погано може скінчитися.

— Тоді що маємо діяти?

— Треба знову летіти на полонину, — порадив Пастеляк. — Тільки не сьогодні, — застеріг. — Неділя Божа — великий гріх візьмеш на душу.

Петро вийшов з двору, Василь хутко переодягнувся й потайки від цікавих очей подався стрімким кроком на полонину.

Птах з'явився в небі, тільки-но в далеких долинянських селах дзвони сповістили про полудень. Величезний, ширококрилий, спокійний, він, бачилося, не летів, а неспіхом йшов небесами, пильно обдивляючи навколишні овиди. Так, бувало, кожної неділі, після обідньої служби в церкві виходили на свої поля ґаздове, аби потішити серце красними обіцянками на врожаї. Тоді вони, подібно птахам, здавалося, теж знімалися над землею, і душі їх, радуючись, пливли світло-білими хмаринками високо-високо.

— Дивись, не прозівай, — пошепки наказав синові ватаг.

Молодий вівчар, причаївшись у густому ялиннику, пильно тримав око на мушці гвинтівки й усіма святими підкликав у думках птаха ближче. Однак, роздивившись довкола, над самим вершком Трумбети птах несподівано різко повернув і сплив під хвилі гір.

— Він прилетить, — заспокоїв старий сина. — Як тільки заходитиме сонце, неодмінно повернеться. Ти тільки будь на сторожі.

Чуття не підвело старого ватага. Не встигло сонце торкнутись небокраю, як на його червоному від втоми чолі зійшла темна краплина. Минула хвилина, друга, і над верхівкою Трумбети застиг птах. Довго висів у повітрі, а потім стрімко кинувся вниз. Гримнув постріл, і на все велетенське вечірнє небо пролунав болючий людський зойк. Птах, кілька разів перекинувшись над самою землею, все ж зумів утриматись на одному крилі. Описав над полониною півколо, а потім зібрав рештки сил у правому крилі і, конвульсивно б'ючи ним, полетів у долину, через усе небо тягнучи за собою кривавий слід.

Ватаг глянув на сина, яким від побаченого було, немов у пропасниці, й буденно сказав:

— Не бери тяжке до голови. Це не твій постріл його підкосив.

На світанні Пастеляк вийшов надвір й одразу дався до колодязя, аби вчерити свіжої води для пійла худобі. Повісив відро на дзьоб журавля, схопив його за шию і тут почув стогін. Озирнувся — під дверима хліва лежав закривавлений Дзьобак, тримаючись правицею за серце. Замість лівої руки безпомічно звисало перебите велетенське крило. Без усякого страху й здивування Пастеляк підійшов до хліва, зупинився над знекровленим тілом Дзьобака. Петро розплющив очі й прошепотів:

— ґаздо, швидко, швидко накажи... Накажи, аби крило стало рукою. Це у твоїй власті. Люди... що повідять люди...

— «Дзьобаче, стань нормальним чоловіком, чуєш?» — зібравши силу волі, подумав Пастеляк.

Перебите крило на очах зів'яло, натомість з'явилася скалічена рука.

Дзьобакові полегшало. Зітхнув, наче скинув із себе неймовірно тяжкі кайдани. Підтримуючись правою рукою, напівпідвівся й сів, припершись до хліва.

— Ось і помираю, ґаздо.

— Що з тобою? Що сталося, Петре? — удавано злякався Пастеляк.

Артист з нього був поганенький, очі бігали, як навіжені, сюди-туди — виказали все.

— Господи, рука покалічена, рана невелика — заживе, — почав вовтузитись біля Дзьобака.

— Облиш, ґаздо, — спокійно сказав Петро, — і слухай: біда не в рані. Я видихнув із себе вже всю силу, що була у мені, аби долетіти. Я пустий, зовсім безсилий і тому помираю.

— Хто б міг подумати, що станеться таке, — схопився за голову Пастеляк.

— Не притворяйся, ґаздо, — перебив Дзьобак. — Я все прекрасно відав, що ти задумав, і пішов на це при здоровому розумі, бо ти далі міг начинити великого зла на землі. Тобі була дана велика сила, але ти не зумів нею розпорядитись. І я радий, що це сталося так скоро. Бо в мене були величезні вільні крила, але тяжким виявилось для них твоє мертве небо.

Пастеляк не поскупився на похорони слуги, справив гучні поминки... Невдовзі на могилі й парадний, вицифрований казковими птахами, залізний хрест поставив. А ще більший хрест наклав на свою пам'ять. І коли через якийсь час у голодний рік Дзьобачка прийшла

найматися на жнива, бо малі роти з голоду пухли, Пастеляк витурив її за ворота.

— Досить, уже мені наслужилися! — крикнув жінці вслід і з люттю закрив ворота.

Дзьобак-птах, тягнучи кривавий слід за собою по хаті, підійшов зовсім близько до діда, довго вдивлявся йому у вічі і мовив пророче:

— Ось видиш, Василю, покалічило твоє небо мої крила, в землю загнало, а тепер впало і на тебе...

І розчинився птах у дідових очах.

— А чого ти питаєш про Дзьобака? — змученим голосом звернувся дід до стрийка Михайла.

— Кажу, я його дуже слабо пам'ятаю, — роздумливо сказав той. — Але нещодавно, перед світанком, коли нас мали розбити, він мені приснився. Ніби опустився з чорного неба в подобі величезної птиці, потормосив мене крилом і сказав: «Вставай, небоже Михайле, бо тут дораз буде велика біда». Я прокинувся... І тут же відчув, як хтось метнувся від мене — тільки вітром війнуло в лице. Я почекав. Потім знову ліг. Але тут така тривога мене охопила, що вже ніякий сон не ліз в очі. Мусив уставати. Не мав чим дихнути. Виліз із бункера. Пішов до потоку. Я ще тоді не знав, що довкола засада. Уявіть собі, няню, я пройшов скрізь непоміченим, непочутим. І ось тільки спустився до води, як почалося страшне. Кого побили, кого зловили. Жодна душа не вилетіла із капкана. А я, як видите, цілий перед вами. І все через той сон із Дзьобаком...

«Господи, — подумав дід. — Дзьобак мені служить ще й по смерті. Яка велика сила і вдяка в нього! Летить із того світу і дітей моїх рятує. Але ліпше би ти був, Петрику, цього не робив. Так ліпше би було. Боже великий, прости і помилуй».

— Ось тому, няню, я й питаю про Дзьобака, — мовив далі стрийко Михайло. — Як же він міг прийти в мій сон, коли я його слабо пам'ятаю?

— Петро... Дзьобак Петро був дуже вірним цімборою, — сказав глухо дід. — Жаль, що так рано помер. Коби знати, що так життя повернеться, беріг би-м 'го, як сльозу...

Стрийко Михайло глянув мимоволі у дзеркало. Як і сподівався, птах був там — він тяжко летів, несучи на крилах мертве небо, яке весь час тиснуло його до землі...

— Михайле, вислухай мене!

Дід раптом схопився із-за столу, вийшов і став перед сином.

— Я твій отець і, навіть смерті бажаючи, не хочу зла, — засокорив дід. — Не думай, сину, що смерть — це найбільше зло на землі. Є ще страшніші муки, і смерть від них — єдине спасіння...

— Я знаю, чого ви волієте, — сказав, незворушно дивлячись у дзеркало, стрийко. — Вам невтямки, чому, коли мене не вбили, сам не застрелився. А що я вдію, коли мене куля не бере. Не раз ліз на погибель, а смерть тікала... Якийсь невидимий добрий ангел весь час оберігав, рятував мене. Стількох перебили, що й лічити забув, а мене незрима рука затуляла... — Того ж дня, коли нас розбили, — вів далі розмову, — хотів себе застрелити. І пішов лісами, щоб підшукати місце, де мене ніхто не знайде і не поглумиться. Півдня йшов, аж поки не зупинився. А потім став на горі востаннє глянути на світ. І раптом побачив, як у долині, такій самій, як біля Віщунки, оре хлопець із молодістю дівчиною. І повіділося мені, що відколи світ білий, так красно ще не світило сонце, не співали птахи, ніколи ще не зеленіли дерева, як тої миті. А вони орали. Хлопець часто зупинявся біля борозни, ловив дівчину і цілував серед поля. А коні, відвернувшись, спліталися шиями і теж цілувалися. І всі були такі щасливі, що я аж закричав. Спершу хотів збігти в долину, перестріляти і закоханих людей, і коней. Бо ж чому, чому, коли мені так нестерпно тяжко на душі, хтось має бути щасливим на цій землі, хтось може любити і думати про день прийдешній?.. — стрийко тяжко зітхнув, сумно усміхнувся. — Але якась невидима сила відвела мою руку від чужого щастя...

Він встав із-за столу, підійшов до дзеркала. Вдивляючись у глибину срібного скла, продовжив:

— Замість того, аби покінчити з собою, раптом дико захотів жити. Аби теж отак орати, когось любити і щоб мене хтось любив. Не повірите, але й сам не відаю, як дійшов додому. Тиждень дерся через хащі, гори, а в очах мені всю дорогу цілувалися молоді орачі, спліталися шиями коні... Коли схопився, увидів на обрії Віщунку і, вже не думаючи ні про що, дався до неї. Але й тут спокою не знайшов. Весь час переді мною оте поле. Господи, коли б сила і воля, я вирвав би собі з голови в'єдно з очима оту закохану пару орачів і щасливих коней. І те найсвітліше на землі сонце, і тих найспівучіших птахів, і ті

найзеленіші дерева теж вирвав би з очей і тоді би вже спокійно застрелився.

Виговорившись, стрийко полегшено зітхнув, наче скинув величезний камінь, котрий довго з непомірними муками носив на собі.

— Ну що ж, сину, раз твердиш, що ти гріх мій і доля вже до смерті зв'язала наші руки, то мусимо змиритися, — сказав покійно дід. — Я передчував це і підготувався.

Встав, підійшов до шафи і взявся відтягати її.

— Поможі мені, — попросив.

Стрийко байдуже підставив плече й штовхнув. Заскрипівши, шафа посунулась на середину хати. Дід дістав з-під ліжка австрійський багнет, застромив у шпарину між дошками й вправно відчинив вхід у потаємний погріб. Вільгістю і пліснявою дихнуло із підземелля.

— Палаці мені не наstarали за життя, але могилу викопали гарну, чистеньку й, головне, затишну. Не один бідолаха мрець позаздрив би... — підсік стрийко Михайло.

— Що вдієш? Людям будують, а звірам риють, — не залишився в боргу дід.

Коли стрийко влаштувався в погребі і шафа знову стала на звичне місце, дід, знемагаючи від цікавості, підійшов до дзеркала.

«Чого ж це так пильно весь час у нього задивлявся син?» — непокоїла думка. Підніс лампу, освітив позолочену раму. І тут рука здригнулася. У глибині дзеркала, немов у велетенській скляній клітці, бився величезний птах. Якась невидима сила тиснула на нього, і птах, гамселячи по незримих стінах, намагався вирватись із дзеркального полону, наздогнати когось, хто зникав перед його очима удаліні...

«Бідна птахо, яка ти нещасна, — подумав дід. — Як же тебе випустити? Але почекай... Чи не Дзьобаком ти будеш?» — майнув страшний здогад.

Зняв зі стіни дзеркало, вийшов з хати. Зупинився перед зрубом колодязя, роззирнувся і, не довго думаючи, кинув дзеркало в темну глибину. Вода в колодязі злякано скрикнула, потім зашипіла, а ще по якомусь часі забулькотіла і спалахнула синім-синім полум'ям. Цей ледве видимий вогонь тихо, холодно палахкотів усю ніч, а на світанку дід побачив, що вода в колодязі зникла, оголивши обвуглене дно.

Наступної ночі стрийко Михайло, тільки вибравшись із підземелля, глянув на стіну, де висіло дзеркало.

— Куди воно ділося? — запитав стривожено батька.
Дід, не лукавлячи, розповів усю правду.
Стрийко розчаровано помовчав і з гіркотою сказав:
— Ви домоглися, няню, свого. Настає кінець... Тепер мене вже справді ніхто не порятує, ніякий ангел-хранитель не відведе біди.

9

... — Ось так ми й почали жити удвох з Михайлом, — сказав нам тепер дід. — Я під сонцем, а він — під землею. Кожної ночі вилізав з погребів і ми не могли наговоритися. І що мене дивувало — Михайло згадував тільки пережите і ніколи не питав, що твориться зараз у селі... Минали дні, тижні. Я мало-помалу, взявши гріх на душу, переповів йому про все, що творилося на білому світі, як відібрали від мене землю, а ваш батько ще й помагав... Він не хотів убивати вашу матір, — раптом схопився дід, але тут же посковзнувся на східцях і сторчма полетів на двір. Хутко піднявся й, навіть не обтрусившись від снігу, приклав руку до серця і почав нас запевнювати: — Клянуся, діти, він зовсім не мав на думці стріляти в матір. Навіть і на вітця б не пішов, але зовсім здичавів. Дивився на душевні муки, як мені тяжко за землею, за худобою відібраною, і ще більше лютів... А того вечора Михайлові тридцять минуло. Я на свою голову дав йому вволю напиться і сам мертв'яком зліг. Не зміг вберегти його, бо не чув, коли виліз він із підземелля і пішов до вашого обійстя зводити з вашим вітцем рахунки. Пішов та й навіки...

...Прислухаючись до кожного звуку надворі, найменшого шелеху в хаті, він обережно зачинив вхід у схрон. Відтак випростався, полегшено зітхнув, але не встиг зробити кроку, як раптом відчув, що страшна, невидима сила сплеснула величезною хвилею за спиною і почала давити на нього.

«Що це? — подумав перестрашено. — Невже божеволію? Але... але я все бачу, розумію... Я при повній свідомості...»

Зібравши останки сил, ледве втримуючись на ногах, увійшов у сіни. Зачерпнув із відра дзбанком води... Пив, далячись, жадібними ковтками, гамуючи нестерпну жагу. Потім сполоснув лице холодною водою і наче змив марення. Коли стало легше дихати, зайшов у хату.

На ліжку, розкинувши вільно руки, немов дитина, спав безтурботним сном батько. Дихав рівно, обличчя навдивовижу спокійне, лагідними променями світилися під очима зморшки.

Він підійшов ближче, придивився і раптом помітив, як на батьковім чолі засиніла смужка неба, потім зринула гора Віщунка, а під нею вільно розляглося весняне поле... По ньому поважно ступав, натужуючись над плугом, молодий газда, чимось схожий на батька. Випереджаючи борозну, збоку біг маленький хлопчина, подібний до брата Андрія, понукував батогом корів. Щаслива, розбуджена земля дихала легко, огортаючи орачів теплим маревом — батько і брат то раптово зникали, то знову виринали.

«Це йому сниться, — здогадався. — І, либонь, щось дуже дороге...» Він ніколи не бачив обличчя батька настільки одухотвореним, опроміненим. «А виявляється, доля не така вже й зла, — з гіркою іронією подумав. — Навіть жорстоких робить добрими й щасливими — коли не в житті, то бодай уві сні».

Він ще якийсь час зацікавлено спостерігав за видінням, що спливало на батьковому чолі, потім стрепенувся, схопив автомат і вибіг з хати у ніч.

Виринувши з глибини саду, він опинився на місячній галявині, що тремтливим сяйвом слалася аж до хати, і мало не скрикнув від різкого світла. Схопився за очі, ледь не випустивши автомат, сахнувся в тінь першої яблуні і миттю приріс до стовбура. Страх, який сплеснув раптово ізсередины грудей і обморозив тіло, був настільки відчутним, що йому здалося, ніби стукіт власного серця відлунює аж у кроні дерева. За місяць, прожитий у схроні батька, очі настільки при звичаїлись до темряви, що коли вибрався звідти і пірнув у сад, бачив у підзолоченій місяцем пітьмі кожен травинку, кожен гілку, зірвану і кинуту вітром. Дивувало й інше. Тісне підземелля спресувало в його очах уяву про світ, і тепер виділося, що за той час, доки душився у схроні, на поверхні все виросло до неймовірних розмірів. Навіть звичайний кущ бачився йому тепер непролазною хащею. А невгамовний спів цвіркунів, одинокі окрики розбуджених птахів, перешіптування листя в тиші теплої осінньої ночі аж оглушували.

Місяць уже не так різко бив світлом, але все ще не давав роззирнутись спокійно, не вселяв певності. Оглядаючись, підбіг до перелазу, легко перестрибнув через нього і завмер біля хліва. Звідси до

заднього вікна хати можна було рукою сягнути, але він, вислуховуючи свій страх і гучне биття серця, з півгодини стояв незрушно. І коли нарешті повірив у незрадливість ночі, сторожко підкрався до вікна і, припершись до стіни, знову вкляк. Тиша обіцяла йому вдачу. Підніс «шмайсер» до підборіддя, повільно перезарядив і вже впевнено постукав у вікно. У хаті деякий час панувала мовчанка, а потім почувся причаєний скрип ліжка, і в місячному сяйві, що струмувало знадвору через шибки вікон, зринула посеред кімнати біла постать. Стукіт повторився, і постать непевно рушила до вікна. І в цю мить автомат бризнув вогнем.

— О-о-ой! — пролунав у вікні розпачливий жіночий крик.

«Невже це я її?» — подумав, пронизаний не то жахом, не то гострим болем, і кинувся до саду.

Тільки перескочив через огорожу, як на все велетенське небо знову спалахнув місяць і пекуче світло вдарило у вічі. Неймовірно білим полум'ям зайнялися довкола нього хмари і палаючими віхтями полетіли вниз, до піщинки осяваючи всю безмежну землю. Навіть соняшники, що вже дотлівали разом із літом на сільських городах, раптом зацвіли, засвітилися і вогненними ручищами потяглися до нього. Хапаючись за повітря, він завертівся на одному місці, а потім кинувся в гущавину саду. Звідси повернув до яруги, з розгону стрибнув у потік і побіг, змиваючи сліди, уверх до лісу. Коли село залилося далеко на дні ночі, давлячись власними подихами, виповз на берег і впав горілиць на землю, безпомічно розкинувши руки. Якось неприємна, гидка слабкість розповзлася тілом, він навіть не міг стиснути зуби, які безперервно цокотіли. І тільки думка, що застрелив не брата, а його жінку, немов роз'ятрена рана, нестерпно боліла, збурунювала хвилі люті. І сам він тепер був схожий на рану, яка спливала кров'ю впереміш із сукровицею, пекла, дико мучила, не даючи ані життя, ані смерті. Натужившись, перевернувся ниць і, мов шалений, почав роздирати нігтями землю.

— Розкрийся переді мною і проковтни, — застогнав глухо. — Сховай мене від цього світу, будь він проклятий!

— Михайле, це ти? — лунко озвалася темрява із-за старезної липи, що росла за містком на тамтому березі потоку.

Схопив автомат і наосліп вдарив чергою у голос. Не очікуючи відповіді, скочив у ліщинові зарості і, обдираючи обличчя, метнувся

берегом уверх.

— Я Цар, Михайле! Ти чуєш, я Цар! Я впізнав тебе, чуєш мене? — наздоганяло його із протилежного берега.

Але він не чув нічого, окрім страшного шурхотіння хмизу, що підстьобувало і гнало вперед. Коли врешті закінчилось ліщиння, вибіг на смужку поля, над якою знімався рятівний ліс. І тут знову спалахнув різким світлом місяць.

— Господь би тебе побив! — закричав несамовито і, не тямлячи себе, одну за одною дав автоматні черги в небеса.

Місяць раптом здригнувся, потім загойдався, наче маятник і, тягнучи за собою вогненний хвіст, бехнувся у потік. Тисячі бризок здійнялись, обдаючи окропом все живе. З гір надбігли нові хвилі, підхопили світило на долоні, і місяць, стікаючи кров'ю, б'ючись об гостре каміння, швидко поплив у долину, де все лунало й ніяк не могло стихнути:

— Цар упізнав тебе, Михайле. Цар добре тебе затямив. Ніхто ще не сховався на цій землі від недремного ока Царя!

Дід закрив долонями обличчя й заплакав. З усього видно було, що йому зовсім не жаль їхньої матері. Серце волато за стрийком Михайлом, бо на маминих похоронах дід не пустив жодної сльози, а тепер аж здригався від плачу.

...Маму поховали на другу Богородицю. Осінь того року видалась дивною: дні були начебто й погідними, проте якимись млявими, лінкуватими. Вранці, тільки-но сонце вигулькувало із-за плечей Віщунки, село, довколишні овиди одразу спеленувала блідувато-голуба юга. Була вона такою густою, що коли дивився поперед себе вдалечінь, здавалося, що в очі тобі насипали піску. Але за кілька днів до Богородиці марево помалу зітліло, небеса пружно випростили груди і піднялися на таку височінь, що навіть Чортів хребет, який вічно ховався від людського зору у захмар'ї, видався зовсім крихтним проти безмежності помолоділої осені. А на Богородицю, коли мама лежала в хаті на ослоні, сталося диво: у нашому саду вранці зацвіли дерева. Першою це помітила баба. Вийшла у двір води вчерити і застигла, вражена, біля колодязя: яблуні, груші, сливи вирували за стодолюю біло-рожевою повінню. Осінній квіт на дереві й не так часто вчепить людське око. Давно вже повелося, що він — ознака довгої і здорової

осені. Але скільки того буває квіту — на макове зерня вродить. Та й то після збору плодів. А тут сад аж захлинався кипінням, а плодів ще ніхто й рукою не торкався. Найпарадніше цвіли сливи-угорки, їх синьо-чорні плоди визирали на світ з-поміж того квіту, як жагучі циганські очі.

Неслухняними руками баба якось начерила води і, боязко озираючись, зайшла до хати, однак про побачене не обмовилася нікому й словом. Подумала: від пережитого глузд помалу втрачає і різні дива привиджуються. Але тут несподівано прийшов Цар. Зранку, як і кожної Богородиці, у день храмового свята у його селі на далекій Верховині він мав нести на вершину Віщунки освячувати душі своїх покійників. Отож увійшов із міхом у хату і, знявши ношу із пліч, промовив, тяжко дихаючи:

— У ваших деревах, людкове добрі, весна пробудилася. Так fajно зацвіли, якби ся пташиного молока напили. То, видати, святе серце було і зла ніколи не ростило в собі проти ближнього, — кивнув на труну.

Відтак підійшов ближче, погладив маму по чолу й мовив:

— Така красна, гейби лиш заснула. Праведні люди і в смерті своїй красиві, — глянув запитливо на присутніх. — Мушу і її душу віднині нести на собі, бо вона спасла мою.

І, зваливши на спину мішок, Цар рушив надвір. Та раптом на порозі зупинився, обернувся до батька, що, тремтячи від плачу, сидів в узголів'ї матері, й, приклавши до вуст палець, якимось дивним шепотом прокричав:

— Її убив твій брат!

Батько сполошено схопився.

— Твій брат Михайло її встрілив! Я видів, як він тікав звідси біля моєї зимівки. І видів, як стріляв у місяць. Від недремного Царського ока не сховаєшся й під землею, — Цар помахав повчально вказівним пальцем над присутніми й вийшов з міхом на вулицю.

Тут ним почало заточувати. Пройде кілька кроків й спотикнеться. Зупиниться. Руки тремтять. Піт очі заливає.

— Гей, тяжче стало! — глибоко дихає. — Гей, тяжче стало на цьому світі. Ой, тяжче, тяжче. Кажу вам, людкове, що тяжкий світ настав, — і з цими словами помалу потягнувся до Віщунки.

Дід прийшов на похорон, коли почалася відправа. Став якось непевно біля воріт, закинув за спину руки. Десятки здивованих, цікавих, допитливих, сердитих поглядів причасно стежили за ним. Але він не важив ні на кого, а дивився поверх голів на покійницю й бачив себе у далекому ранку лютої зими...

Стояв перед вікном і ніяк не міг перехреститися. Виділося, нечистий вселився йому в правицю, а святі заблукали десь у зимових небесах і ніяк не опустяться, аби допомогти чоловікові. Досі щоранку, коли Пастеляк ставав до молитви, розум його ніби звільнявся від усіх житейських помислів і душа тихо освітлювалася. Кожне слово Пастелякової молитви осявалося вірою в день багатший, у готари щедріші, в худобу плодючішу і тучнішу... У дні пізньої осені і зими, коли поля під Віщункою спочивали у мирі і спокої, дожидаючись ярного сонця, він міг годинами дивитися через вікно угору і так пристрасно молитись, що часом здавалося: небеса ось-ось розчиняться, і він земним променем влетить в їх широко відкриті ворота.

Однак цього лютого зимового ранку, коли навіть вода в колодязі взялася кригою, Пастеляк ніяк не міг перед молитвою позбутися земних думок, і правиця, не в силах видобути хреста, німіла покірно на грудях. А житейські думки плелися одна за одною.

Йому так щастило, особливо при Дзьобакові. Здавалося, всі щедроти, даровані іншим, збігалися до його обійстя. Але ось уже півроку, як після смерті Петра доля відвернулася від нього. Мало того, вона почала жорстоко мстити за колишню ласку.

Насампочатку жнив, коли під Віщункою вигрівалися на розлогих готарах викохані, пишні хліба, неспогадано налетів град і за якихось десять хвилин перемолотив усе поле, полишивши за собою не колосся, а одні сльози. Біда бідою: від вогню і води нікуди не втечеш. Можна б і змиритися. Але чому град пішов тільки на його поле, оминувши інших? Чому?

Ледве серце відійшло від одного лиха, як приспіло друге. Наприкінці літа, саме в неділю, коли із жінкою далися в церкву на вечірню відправу, блискавка метнулась у хлів — спалахнув, як сухе клоччя. Діти, сусіди встигли щось таки врятувати із дрібноти, але найкраща худоба — корови, воли, коні — захлинулась у вогні. А тут під зиму трапилася ще одна пригода — загадка. Якось прокинувся від жахливого гамору за вікном. Вибіг надвір, а в передсвітанковому небі висять над обійстям полчища чорних воронів. Не завважив спершу Пастеляк на той небесний базар, бо пізня осінь завжди гнала птахів до людських осель, то й спокійно до хати подибав. Зодягнувся й пішов по газдівству. Але минула година, друга, а галас над двором не вщухав. З

кожною хвилиною вороняча згряя гусли. Скоро над обійстям вже й просвітку не стало видно. Далі згряя почала обліплювати дерева, сідати на хату, дровітню, хлів, пертися прямо в очі. Вибіг на вулицю, а над селом пусто-пусто. Тільки ось над його оселею такий гармидер. Притьмом метнувся у хату, схопив гвинтівку і почав безперестанку палити у зграю. Ворони, як стиглі чорні яблука, гепали одна за одною з дерев, але й не думали братися з обійстя. На постріли прибігли й інші ґаздове. Завбачивши чорну біду сусіда, взялися й собі до зброї. Цілий день не стихало бехкання гвинтівок у дворі Пастеляка, а гайвороння налітало й налітало. І тільки смерком згряя неохоче знялася й попливла у глибоку ніч. Мав Пастеляк відтак ще на один день роботи: збирав трупи ворон, якими по щиколотки було встелено все обійстя, й вивозив закопувати за околицю села. Майже дві цілі підводи спровадив туди.

І ось накаркало гайвороння.

Кілька днів тому Андрій вертався зі школи і закортіло поковзатися на ріці. Розігнався з берега, полетів і втрапив прямісінько в зашлену тонким льодом ополонку, у якій жінки перед тим білизну прали. І не бачили б Пастеляки більше сина, коли б старий Петах не нагодився. Витягнув зачоченілого хлопця й приволік на спині до обійстя. Загримав у ворота і, коли зблідлий Пастеляк вийшов, тільки й сказав:

— Візьми, ледве витягнув його з прорубу.

І, не промовивши більше слова, пішов.

Увечері хлопець впав у страшну гарячку. Лікар сказав:

— Якщо переживе кризу й прийде до пам'яті, все буде гаразд. Але надії мало.

Благав на колінах, молив, обіцяв великі гроші, але лікар тільки розвів безпорадно руками:

— Пане Пастеляку, мені, дохтору, підвладна тільки мізерна частина життя людського. А все воно у волі Всевишнього.

І ось вже кілька днів хлопець не приходить до тямки. Лежить ось тут, у хаті, як мрець, час од часу стогнучи.

Сходило сонце. І весь світ якомось аж затремтів у передчутті радості. Сніги у дворі аж знялися і вдарилися дзвінко об вікна хати — посипався іній з дерев, наче срібна мука. І Пастеляк уперше в житті завагався — хреститися йому чи ні. І все-таки перехрестився. Від того здалося, що хтось легко зітхнув у його серці.

За своїми думами він і не почув, як боязко заскрипіли двері і на порозі стала мала Магдалина — одна з Петахів, дівчинка років дев'яти. Він побачив її вже біля печі. Мала, закусивши мізинець, насуплено, з острахом втупилася в підлогу.

«Приплелось, сученя», — подумав зло про себе Пастеляк, але вдавав, що не помічає дитину.

Дівчинка, побачивши, що на неї ніхто не звертає уваги, живо зблиснула оченятами і тихо підійшла до ліжка. Витягла з кишень сардака кілька сушених груш і поклала біля Андрія. Потому нахилилась над ним і щось зашепотіла. Андрій не поворухнувся. Обличчя його відсвічувало жовтизною, ніс загострився, щоки запали... Магдалина знову щось проказала до хлопця. Потому боязко оглянулася на Пастеляка. Він стояв біля вікна і не обертався. Дівчинка простягнула руку до Андрія і торкнулась долонею чола. Провела відтак ніжно по його обличчю і раптом заплакала. Це сталося так несподівано, що Пастеляк весь аж оціпенів. Боявся ворухнутись. Йому раптом стало ніяково, навіть страшно. Адже в цю ж хвилину Пастеляк не зміг би віднайти в собі жодного теплого, людського слова, аби втішити, приголубити дитину своїх заклятих ворогів.

Магдалина плакала безутішно, і гарячі сльози з її не по-дитячому красивих вій одна за одною скапували Андрієві на чоло. Хлопець раптом поворухнув головою і відкрив очі. Свідомість поволі вертала до нього. Спершу він побачив червоних когутів, що весело кукурікали по стінах на полив'яних мисках, пучки Петрового батого на стелі. Відтак повернув головою і зустрівся з очима дівчинки.

Вона відступила на крок від ліжка.

— Магдалино, се ти? — прошепотів спеченими губами. — А я був так далеко. Далеко-далеко, і там страшно без тебе. Магдалино, там темно так.

Дівчинка усміхнулась крізь сльози, а потім, озирнувшись, чи не бачить Пастеляк, прошепотіла:

— А я кожного дня тікала до вас. А няньо завжди ловили і били, за волосся тягали. Дуже били, а я, видиш, все одно утекла.

І мовби боячись, що хлопець знову може повернутися туди далеко, де так темно і страшно без неї, Магдалина схопила його за руку і притиснула до себе.

Пастеляк все чув, але боявся повернутись. Погляд його довго блукав десь за дверима, межі снігами.

— Боже, де ти, чому страшно ведеться так на цьому білому світі? — запитав сам себе.

І знову глянув у небо, наче в молитовник, намагаючись там знайти відповіді для себе. Але небо було холодне і синє, як застигла посмішка мерця.

І ось тепер, на похороні, Пастеляк чомусь раптом подумав, що всі біди в його роду почалися саме від того зимового дня. Ні, він пішов відтак далі. Доля знову приголубила його. Він знову багатів, обростав новими полями, худобою, грошима, дерево роду дедалі могутніло, росло, але корінь уже почав точитись від того дня, коли перша нога Петахів переступила Пастеляків поріг.

— Що він мав діяти тоді? Що? Що? — билося тепер в думках, як безпорадне відлуння в горах. Але відповіді знову не знаходив.

Похоронна процесія помалу рушила із двору. Дід стояв відсторонено біля колодязя, пропускаючи повз себе людей. Батько zostався біля хліва. Коли двір спорожнів, батько підійшов до діда і, незмигтно дивлячись йому у вічі, суворо спитав:

— Де він?

— Хто? — перепитав дід, намагаючись позбутись жорстокого погляду сина.

— Михайло!

Дід довго мовчав, втупивши очі в землю, а потім глухо промовив:

— Май, на Чортовім хребті ховається.

І, тяжко зітхнувши, вийшов на вулицю.

Днина була напрочуд тепла, осіння... Похоронна процесія пливла поволі вулицями, і коли наближалась до котроїсь із хат, довкола рясно обліплені плодами дерева починали одразу розцвітати. І коли труну з покійною доносили до кладовища, люди раптом помітили, як від Віщунки із ношею на плечах за процесією біжить і падає, біжить і падає Цар.

— Праведні люди і в смерті своїй красиві, праведні люди і в смерті своїй красиві! — кричав на всі околиці, коли біг.

А як падав, глибоко дихаючи, шепотів до себе:

— Гей тяжче стало на цьому світі. Ой тяжче, тяжче. Кажу вам, людкове, тяжче...

10

Павло широко розкритими очима дивився на ридаючого діда, потім підійшов до нього, боязко погладив його по руці і тихо запитав:

— Дідику, вам дуже боляче? Хочете, я вам ще повіншую. Лиш не плачте... Ось, візьміть, — і простягнув дідові жменю горіхів, дарованих тіткою Йоланою.

Дід умить стих. Видно, слова Павлові його вразили. Ховаючи від нас погляд, пригорнув Павла до себе і промимрив:

— Спасибі тобі, дорогий онучку. Чим я тобі віддячу за такий дарунок?

У цей час, хоч над селом висіло морозне безгоміння, з вулиці у двір увірвався вітер. Тягнучи за собою снігову пилуку, він закрутився білим веретеном серед обійстя, завив тужно і впав, востаннє схлипнувши, дідові під ноги — якраз на випалений клопоть під вікном. Земля невдоволено зашипіла, обдавши нас парою і димом. По двору рознісся чудодійний запах не то ладану, не то квітучої липи. Дід вдихнув глибоко повітря, довго пробував його на смак, потім сумно сказав:

— Як файно пахне. Придобритися хоче, прощення благає від вас.

— Хто? — запитав я.

— Михайлова душа, — відповів спокійно дід. — Це вона тепер вітром прилетіла... Мене весь час душить. А з вами, бач, липою заговорила, ладаном себе хоче освятити... Певно, прощення просить від вас, дітки...

— Стрийку, ми вам прощаємо, не мучтеся, — сказав Павло, нахилившись над самим згарищем. — Спіть собі спокійно у землиці, чуєте, не мучтеся так. Ми прощаємо.

— Ти що, здурів! — хапонував я за барки Павла і відтягнув від димлячої землі. — І ви, діду, таке страшне перед дітваком скажете, — розсердився я. — Хіба мало Павло наляканий?

— Але це правда, Митрику, — похитав головою дід. — Тої ночі, коли Михайло вбив вашу маму, прибіг до хати, розбудив і каже: «Но,

дорогий няню, тепер уже все — мені кінець». «Що сталося?» — запитав я. «Вранці почуєте, а зараз подивіться у вікно». Я виглянув. За селом кєрвавилось півнеба. «Це місяць горить, — пояснив стрийко Михайло. — Тепер і небо буде проти мене». «Михайле, ти вже зовсім здурів, — сказав я. — Розкажи, де був, що наробив?» — «Людськими словами того не переповіш, дорогий няню, — відказав він. — Тікаю на Чортів хребет, аби там свій уже нарешті переломити. А до вас прибіг просити, аби поховали мене біля матері. Я знаю, коли буду біля неї, вона мене відмолить, мамка заступиться за грішну душу...» Далі схопився і за поріг. І вже із сіней крикнув: «Честуйте Андрієвих дітей, я ще від них відпрошуся». І зник у кривавому півнебі.

Опергрупа вирушила на «лови» стрийка Михайла другого дня опісля похорону матері. Із села виїхали затемна, щоб не накликати цікавих очей. Машина довезла міліціантів до окрайця лісу, а тут уже пішли обережно ланцюгом в напрямку Чортового хребта. Вів групу батько. Йшли тихо, не подаючи жодної голосинки. До обіду дістались проходу на Чортів хребет і мовчки прилягли перепочити в хаші біля путівця, що ледь помітно в'юнився у зарослях папороті. Іншої дороги до хребта не було. Тут закінчувався ліс, а далі піднімалися майже прямовисні скелі. І тільки цей єдиний путівець, деручись уверх між кам'яними стінами, міг довести подорожнього на Чортів хребет.

Була саме пора, коли осінь починає дихати на дерева тим вогнем, від якого не стільки палає листя на кронах, скільки береться полум'ям світлого суму людське серце. Ліси в цей час немов знімаються над землею, зависають під небом і цілий день мерехтять на обріях у ніжних переливах сизувато-голубого марева. А натовлені за літо гори, здається, якось старіють і все більше вгрузають у глибини землі чи своєї мудрості.

Батько відірвав погляд від навколишніх краєвидів — останній раз бував тут перед війною — й прислухався. На стежці почулись причаєні кроки, потім посипалось у прірву каміння. Підняв руку — всі одразу насторожились. Минали хвилини... Нависла в'язка осіння тиша. Якимось дивним чуттям стрийко Михайло зачув засідку, бо, коли батько дав знак піднятися, із-за каменя, що прикривав прохід, бризнув вогонь. Кулі заплакали тонко й скаржливо. Всі притьмом до землі пригнулись, але пострілами ніхто не відповів. Батько хутко поповз до

ялиці й миттю випростався за нею. Завагавшись якусь мить, раптом крикнув:

— Михайле, не роби більше гріха! Виходь і здавайся! Ти чуєш мене?

Довго німував камінь, а потім почулося:

— Андрію, брате, се ти?

— Я, Михайле!

Якусь мить стрийко Михайло ще мовчав, а далі почулися схлипи — заривався.

— Я знаю, Андрію, що звідси мені живим не вийти, але дай, дай хоч востаннє гляну ще на тебе. Вийди, клянуся нашою матір'ю, що стріляти не буду. Тільки гляну на тебе, — кричав із-за каменя стрийко Михайло і зривався знову на плач.

Ніхто не встиг й оком змигнути, як батько вийшов із-за дерева і опинився на галявині. Всі отетеріли. Постояв кілька хвилин незрушно й спитав:

— Бачиш?

— Дивлюся й не надивлюся, — мовив тяжко Михайло. — Десять літ не виділися. І всі ці роки я, здається, йшов до тебе з другого кінця світу. Й отак зустрілися.

— Михайле, прошу тебе теж іменем нашої мами — вийди.

— А ти, Андрію, зовсім не змінився. Так ніби вчорашнім днем розійшлися. Он і шрам на лиці не постарів — це як ти із липи впав.

— Михайле!

— А пам'ятаєш, як колись пахла липа у нашому дворі? А мама її насушили і вистелили нею горище, і вся зима потім цвіла і пахла липовим квітом. Видиться тепер, що й по смерті мені буде снитися той запах квітучої липи.

— Прощу тебе, як брат, Михайле...

— А чи пам'ятаєш, як втішав мене, коли заблудилися у Кам'янському лісі. Цілу ніч гриміло, йшла злива, а ти застеляв долонями мої очі від блискавок, зігрівав своїм тілом і словами... Господи, як би я хотів повернутись тепер у той далекий ліс, заблудитись у дощах і ніколи вже не вибратись із їх непролазної хащі. Та й що там говорити, все життя моє, брате, було потім як в диких дебрях.

— Михайле, а може, ще не пізно вийти з них на дорогу.

— Ні! Ні! Дорога моя уже у двох кроках від прірви. Ти знаєш, я так хотів би тебе зараз обняти, впасти на коліна і притулитись лицем до твоїх долонь. Чому доля така жорстока, брате? Чому вона розділила наші серця цим величезним і холодним каменем? Чому? Я ж тебе так любив, брате! — стрийко Михайло знову заплакав.

— Якщо любив, то хіба наважився б убити? — спитав батько.

— Неправда, неправда! — закричав істерично Михайло. — То не я! Розум помутився. І хтось інший, божевільний, йшов до твоєї хати помимо моєї волі. Отому й не буде більше доля до мене милостивою. Навіть коли б і простили.

— Михайле, тоді виглянь, хай і я на тебе подивлюся, — втративши всяку надію на здоровий глузд брата, попросив батько.

За каменем довго чулися схлипи, потім стихло.

— Михайле! — крикнув батько.

І тут стрийко обережно виглянув із-за каменя.

Батько жахнувся. Крім горбатого носа і циганкуватих очей, від колишнього стрийка Михайла не зосталось нічого. Волосся заплутане реп'яхами, обличчя неголене; щоки у струпах прилипили до зубів, загостривши до неймовірності вилиці...

Гіркі сльози німо текли з Михайлових очей, полишаючи за собою на немитім лиці криві борозенки.

— Михайле, — тільки й встиг вражено шепнути батько, і ляснув постріл. Куля бренькнула об камінь, вискаливши добрячий шмат валуна. Михайло притьмом зник.

— Хто стріляв? Хто посмів? — закричав батько, метнувшись за дерево.

Але було вже пізно. Камінь озвався вогнем. У відповідь йому вдарив пострілами ліс.

Смерть оббігла і на цей раз стрийка Михайла. Щасливо уникнути бою йому вдалося кілька разів. Дивувало інше: він знав добре, що за ним полюють, що рано чи пізно прийде його кінець, але з Чортового хребта чомусь не злазив і не тікав нікуди.

Останній раз батько подався на Чортів хребет в кінці листопада і не повертався три дні. На четвертий у лісі на схилі гори вранці зацокотів автомат. Йому огризнувся другий. Село принишкло, зарилося по саму маківку в сніги, дочікуючись насторожено кінця печальної пісні. А автоматні черги то стихали на якийсь час, то знову починали в'їдатись

одна в одну. Під обід все стихло і село, обтрушуючись від снігу, піднялося навшпиньки і причаєсно обернулося до Чортового хребта. З-за лісу тяжко брів батько, згинаючись під мертвим тілом брата. Біля церкви зупинився, кинув автомат і опустив труп біля бабиної могили, яка самотнім горбком спливала неподалік дзвіниці. Зняв шапку й опустив голову. Простоволосий, за півдня посивілий і зістарілий, він більше не міг стримати себе і безпомічно, як дитина, заридав.

Ще кілька годин тому він грався у смерть із ворогом. І вона, задихана, озвіріла, божевільно рячачись, бігала від одного до другого, не відаючи, за кого вчепитись. І ось вибір зроблено. І тепер перед ним, біля могили матері, вже лежало тіло не ворога, а рідного брата. І кров, що цвіла на снігу біля мертвого стрийка Михайла, це була і його кров. І кров матері, яка їх родила в однаково тяжких муках, однаково недосипала над колискою і боліла серцем, коли врізали пальця. А тепер, у цю страшну хвилину, їй не судилося навіть востаннє закрити в синових очах холодні зимові небеса.

— Простіть мені, мамо, коли можете, і ти прости, — прошепотів, глянувши на брата. Нахилився над його тілом, поцілував у чоло, відтак склав Михайлові на грудях руки, обличчя накрив шапкою. Підняв автомати і, наче сліпий, подався до обійстя діда.

Село знову принишкло, вгрузло в сніги, і хати то переляканими й оторопілими, то здивованими й осуджуючими вікнами дивились йому вслід. А батько йшов, і весь час йому чувся в завиванні вітру безутішний плач матері біля церкви, і тіло аж ошпарював мороз.

Обхопивши голову руками, дід сидів за столом і помутнілими очима втупився в порожню пляшку з-під горілки. Коли увійшов батько, він навіть не глянув у двері. Батько постояв з хвилину мовчки і сказав глухо:

— Він лежить біля церкви. Похороніть його як людину, бо я цього не можу.

— Дуже тобі дякую, — проказав, не піднімаючи голови, дід. — Щасливої смерті діждався твій брат, коли навіть і стільки землі для нього не пошкодував, — обвів пальцем стіл. — За це варто йому було стерпіти великі муки на цьому світі. А я й того не заслужив. Забрав, Іудо, від мене всю землю, то й зариєш вітця свого як собаку, під чиймось плотом. І то матиму велику честь, якщо ти, а не чужі люди закопають, — зайшовся воронячим сміхом дід.

Але батько вмить посуворішав і, натискуючи на кожне слово, відрубав:

— Я прийшов до вас, няню, тепер не радитись, як поділити землю між мерцями, а сказати, що син ваш лежить біля церкви. І поховайте його, прошу вас, як належить батькові, бо я цього зробити не можу.

— А-а-а, так воно, так, — промимрив дід і піднявся.

Накинув на себе гуню і вийшов надвір. Свіже дихання вітру трохи протверезило. Приперся до одвірка й зором натовленим окинув обійстя. Страшною пусткою, приреченістю й відчаєм несло від кожного дерева, колодязя, стайні, воріт. Навіть сніг лежав на подвір'ї якийсь мертвотно-блідий і пахнув тисячолітньою гнилизною. Дід натягнув глибоко на очі капелюх і дався, було, до стодоли. Та раптом зупинився вражений. Під вікном, на тому місці, куди стрийко Михайло у дідовому сні приповзав вовком і вив, сніг зовсім розтанув і шмат чорної, спеченої землі гаряче димів. Дід перехрестився і зі словами «Будьте ви всі прокляті!» повільно зайшов у сіни і поліз на горище.

Під стріхою, в темній закутині, намацав гріб і потягнув на середину. Старанно обтер павутину, пилюку... Труна чорно і зловісно засвітилась у темряві. Ось уже кілька років лежала вона тут, дочікуючись свого часу. Пастеляк замовив собі її після того, як отримав похоронки на своїх синів. Гибель дітей глибоко вразила діда і вперше заставила замислитись його над скороминучістю життя. Доти він ніколи не задумувався, що прийде час і все доведеться залишати... Завжди чувся при добрій силі, і життя бачилось йому безкінечним, неозорим... Коли й помирав хто, дід сприймав це за належне, що так мало і мусило статися, проте ніколи не допускав думки, що це може настигнути рано чи пізно і його. Бачив себе в цьому світі вічним, сильним і всевладним. Однак смерть п'ятьох синів потрясла, перевернула в ньому колишні устої. Все більше згадував пережите і чогось панічно боявся заглядати в майбутнє. Тоді і спало на гадку замовити загодя собі труну. І не будь-де, а в Будапешті. Майстри пропонували морений дуб, але дід, хоч і великі гроші довелося заплатити, настояв, аби гріб виготовили йому з тисового дерева — вічного. Навіть на тому світі він хотів різнитися від інших.

«Горе, велике горе, коли батьки хоронять дітей у своїх гробах», — подумав дід і, тяжко зітхнувши, обв'язав труну в'язілем та обережно спустив по драбині донизу.

Надворі кинув у деревище кирку, лопату, прикріпив гвіздками віко і, впрягшись у нього, поволік на собі до церкви. Йшов тяжко безлюдними вулицями, волочив снігами гріб і чомусь весь час здавалося, що доля впрягла його в проминуле життя, яке йому вже, не перестаючи ні хвилини, тягнути до останку.

Стрийко Михайло лежав біля дзвіниці. Скоцюрблений, обірваний, зарослий, він одразу якось здрібнів. З колишнього могутнього, здорового і красивого чоловіка смерть вчинила жалюгідного хлопчиська. Дід став перед сином на коліна, зібрав із чола волосся, пригладив його назад, і чомусь раптом згадалося давнє...

Михайлові, здається, йшов сьомий рік. Пастеляк якось повернувся увечері з поля і помітив, що в домі всі чомусь перелякані.

— Щось трапилося? — спитав суворо дружину.

— Та-а-а ніч-чого такого страшного, — відповіла заїкаючись.

Діти теж примовкли, злякано косуючи на малого Михайла. Той сидів на ослінчику і збентежено дивився то на матір, то на батька.

Пастеляк відчував: щось мусило таки трапитись незвичайне, проте більше не обмовився жодним словом — так чи інакше дізнається. Сів спокійно до вечері, але не встиг і ложки до рота піднести, як під ліжком щось зашаруділо, завовтузилося і почувся крик.

Пастеляк питальним поглядом обвів хату. Дружина і діти заціпеніли.

Встав із-за столу, відкинув із перини покривало і тільки нагнувся, як з-під ліжка вилетіло молоде совеня і впало посеред хати. Обличчя Пастеляка вмить перекошилося, очі гнівом червоним налилися і, ледь пересилуючи дику лютість, закричав-захрипів:

— Смерть! Хто смерть приніс у мою хату? Хто посмів? Роздеру як жабу!

— Васильку! Дорогий Васильку, змилуйся, Богом тебе прошу! — кинулась у ноги дружина. — Малий Михайло десь упіймав і приніс до хати. Просила його, молила, аби викинув, а він шкодує, бо в пташеняти нога поламана. Васильку, ти ж отець! Сам знаєш, який Михайло жалісливий до всього.

— Відійди! — рывкнув Пастеляк і відштовхнув її від себе.

Однією рукою схопив совеня, другою підчепив за барки Михайла, виніс надвір і попрямував до дровітні. Кинув совеня на ковбицю й простягнув малому сокиру.

— Ти знаєш, що сова віщує смерть, але приніс її в хату. Ти їй і відрубай голову.

Михайло зблід, перестрашено подивився на батька й вчепився йому за сорочку.

— Няньку, няньку мій, все вас буду слухати, що скажете, робитиму, тільки не рубайте пташці голови. Відпустіть її, няньку мій рідний, буду вас слухати, не рубайте...

— Ні, — просичав Пастеляк. — Не я, не я, а ти відрубаш їй голову. Ти приніс, ти її і знищиш, а інакше смерть прийде в обійстя!..

— Ні! Не буду, не буду! — заволав Михайло.

— Будеш!

— Ні! Ні!

Тут, не довго думаючи, Пастеляк силоміць всунув малому в долоню сокиру і його ж рукою вдарив лезом сови по шії. Обезголовлений птах підлетів, упав біля порога і в передсмертних конвульсіях забив крильми. Михайло зойкнув і втратив свідомість.

Більше двох тижнів відходили сільські ворожки сина, доки прийшов до тями. І що тільки не чинив відтак Пастеляк — і ласкавим був до Михайла, і ніжним, і добрим — з тих пір син став замкнутим, відлюдкуватим і зненавидів батька. Цю ненависть Михайла старий відчував потім усе життя.

І ось тепер, біля мертвого сина, Пастелякові чомусь подумалося, чи не заставив він силоміць того далекого вечора самого Михайла відрубати голову власній долі. Чи не з того і почалася його трагедія?

Дід глянув на мертвого й аж відсахнувся. На губах Михайла зійшла і скрижаніла посмішка, якої досі не було. Страшна така, синя і холодна посмішка.

Швидко схопився, вийняв із труни кирку, лопату і почав копати могилу. Ніколи і ніде земля не буває такою тяжкою, впертою, як тоді, коли риєш у ній могилу. Моцні в діда руки, але закервалились, доки викопав її. Далі ж із поспіхом і страхом поклав у труну сина. Навіть не поцілувавши, заколотив деревище гвіздками, обв'язав мотузкою, опустив у яму і засипав.

Сяк-так упорядкував могилу, став на коліна і почав молитися. Але не встиг прошепотіти й кілька слів, як раптом земля перед ним заворушилася, почала підніматися. Відтак із глибини могили спливла труна й впала перед Пастеляком.

— Боже великий, — прошепотів перестрашено. — Стільки гріхів натворив, що й земля його уже не приймає до себе.

І знову, не гаючи часу, почав Пастеляк ховати сина. І знову земля викидувала труну. Тоді старий приніс з-під кладовища кілька величезних валунів. І коли в котрий раз засипав могилу, одразу придавив її каменюками. І тоді земля, тяжко зітхнувши під неймовірним тягарем, затихла назавжди...

11

— А тепер, дорогі діти, час уже додому, — сказав лагідно дід і підійшов до Павла.

Зняв шапку з його голови і ніжно погладив по білявому чубчику.

— Вилитий Михайло в дитинстві, — промовив тихо. — Колядник дорогий.

Подякувавши, ми рушили на вулицю, але тут дід несподівано окрикнув:

— Пождіть лиш, діти!

Зупинилися. Дід вскочив у хату і через кілька хвилин, як і перед цим, знову вийшов із жмутком грошей. Опиратися було несила. Зіжмакані купюри знову засунув у торбу.

— А тепер повіншуйте мені легкої смерті, — вичавив із себе одним подихом.

— Ви що, діду? — я отетеріло глянув на нього.

— Повіншуйте, повіншуйте — так мені буде легше, — мовив зовсім спокійно і якимось навіть байдуже.

Павла за язик не треба було тягнути.

— Віншуємо, діду, аби під вікнами вашої смерті завжди, завжди і цілий рік співали красно рожі, — бовкнув брат.

Недовго роздумуючи, я з усієї сили ляснув Павла по потилиці. Той аж зіщулився.

— Не бий його, — перехопив мою руку дід. — Він дуже гарно вміє віншувати.

Попрощавшись із дідом, ми вийшли на вулицю.

— Ой, неборе, дістанеться нам від баби, коли прочує, що заходили до діда колядувати, — мовлю Павлові. — Завжди ти мене до якоїсь

біди наведеш...

Павло, понуривши голову, мовчить. Далі сповільнює кроки, зупиняється і, благально дивлячись на мене, раптом каже:

— Ходімо до мами. Поколядуємо їм. Вони чекають нас. Я знаю, мама ждуть, — і тягне за руку в бік кладовища.

Ой, і нагородила мене доля цим дивакуватим братом. Завжди щось нелюдське прийде йому до голови. Хоч і серджусь на його ненормальну забаганку, але сльози підступають до очей.

— Ходімо, я дуже прошу тебе, — хникає Павло. — Увидиш, мама такі раді будуть.

— І не кажи, їм тільки й радіти від твоїх колядок. Вони і сонця не чують, а ти... — дивлюся з осудом на брата.

Але далі беру його міцно за руку і, картаючи вже себе, як то нині, в день народження Ісуса, мені самому не прийшло на гадку провідати могилу мами, прямуємо до кладовища.

— Диви хто йде, — штовхнув мене Павло ліктем і кивнув на узгірок.

Від лісу, згинаючись під в'язанкою хмизу, йшла, тонучи в глибоких снігах, Марія Васильцюня.

— Добрий день, тітко Маріє! — сказав несміливо я, коли порівнялись. — Віншую вам щасливих різдвяних свят. Аби в гаразді малися, в добрім здоров'ї дочекалися вуйка Юрка... — й обірвав мову.

Марія випросталася, усміхненими очима подивилася на нас і кинула в'язанку на землю. Розтерла, хукаючи, руки, заправила під хустину русяве волосся й ласкаво сказала:

— Спасибі, дітки. Най і до вас доля не скупиться на щастя. Ростіть великі, щедрі, будьте чемні, як і ваша покійна мамка. І запам'ятайте, ви тепер мусите жити, робити добро людям і за неї.

Марія причавила ногою хмиз, стягнула тугіше в'язіль, зітхнула і мовила ще:

— Цілу ніч благала сніги, аби змилостивилися і не мели так дуже, бо бідний Юрко, і без того сліпий, певне, й немічний, геть охляне, добираючись до обійстя. Але, бачте, не послухалися. Понабігало їх ачей з усього світу, і всі злягли тут. Мусила раненько вставати, йти по хмиз, аби звечора, якщо за білого дня Юрко не прийде домів, запалити в обійсті знову ватру і сторожити її. Самі ж знаєте, як ото сліпому серед ночі й у холоді, у снігах великих. Господи, — раптом заголосила

Марія, — а скільки я того вогню напалила, уже мертві в могилах би прозріли й не витерпіли, а Юрка все нема і нема.

Я з сумом глянув на тітку Марію і згадав початок травня сорок п'ятого...

Ранок той знявся над землею, як ангел: світлий, добрий, лагідний. Просто з вікна його можна було зачерпнути повні долоні і, заплющивши очі, пити, як воду з молодого весняного джерела. Дихнув легко вітер, і з яблуні, що підпирала нашу хату, у світлицю стрибнув сонячний промінь і пролетів попід стелею. І раптом від його сяйва на стінах почали розквітати пуп'янки троянд, якими мама ще сім років тому вималювала хату. Квіти, що стільки літ мовчали, здивовано розплющували очі, роздивлялися зачудовано довкола і наповнювали цей світ животрепетним запахом.

Я, аби не налякати троянд, що продовжували далі розквітати на стінах, обережно піднявся з ліжка і відчув у всьому тілі дивну полегкість. Здавалося, схоплюся за пучок сонця, — він і далі струмував знадвору в хату, — розгойдаюся на ньому і полечу високо-високо над зеленою радістю травневого світу. А в сінях, припершись до одвірка, тихо плакала мама.

— Що з вами? — висунув голову із світлиці.

Не обертаючись, крізь схлипи мовила:

— Не відаю, що ниськи зі мною сталося. Піднялась удосвіту, а душа чомусь співає. Іду в хлів, по газдівстві пораюся, а якесь дивне щастя — слідом за мною. І таке маю відчуття, що вночі зірда упала мені в серце і весь час світиться. А я так уже давно відвикла від радості, що, чуючи її в собі, не можу стриматися і плачу.

У цей час у верхньому кінці села лунко зацокотіли копита — із провулка вилетів вершник. Кінь під ним був білий-білий, немов щойно скупаний у молодих снігах. Забачивши нас на порозі, незнайомий чоловік підняв над собою руки і закричав:

— Люди добрі, війна закінчилася!

Схопився за вуздечку і полетів далі на коні білому, на коні весняному. А через кілька хвилин уже в іншому кінці села залунав його голос:

— Люди добрі, війна закінчилася!

Онімілі від такої несподіванки, ми мовчки презирнулись. А ранок уже переливався у високий і спокійний день. Співучі небеса напнулися на голубі шпилі гір і вигойдували над землею таку чистоту, що здавалося, дай їй напитись людям, і більше в жодному серці не пустить корінь зерно зла, і вовіки віків тільки добротою і любов'ю цвістимуть наші очі й очі ближніх. Тим часом вулицями уже бігло на сільський майдан жіноцтво. Мати собі кинулись туди. Плачучи, сміючись, жінки переганяли одна одну, хустини часто злітали їм з голови і лопотіли на плечах чорними, червоними, синіми крилами. Але замість тої хмільної радості, яка нуртувала у кожній жінці, на майдані нас чекало інше.

Посеред майдану, перед самим обійстям Галасів, стояв на колінах сільський листоноша Василь Гробар і, заломивши над собою руки, кричав:

— Кінчилась! Для вас усіх кінчилась, а для мене ні! Он і нині маю Галасам похоронку. Тиждень уже ношу при собі, а не можу віддати. Ноги підламуються, коли здумаю йти до них.

Василь був геть п'яний. У дикій злобі бив шкіряною торбою об землю і кричав:

— Курво, скільки ти смертей принесла в людські хижі! Сам Гітлер тебе шив із чортової шкіри, а мене Бог покарав і заставив носити по білому світу!

Жінки з якимось острахом дивилися на Василя і помалу задкували. Відколи почалася війна, Гробаря майже в кожній сім'ї боялися гірше диявола. Коли він з'являвся на вулиці п'яний із своєю сумкою на шії, — а це була вірна ознака, що комусь несе похоронку, — матері, жінки замикали двері, зачиняли глухо вікна, тремтячими руками кидали на себе перелякано хрести і пристрасно шепотіли:

— Аби тільки мою хату нечистий оминув. Хай навіть добру вість не несе, тільки б не злу.

— Для чого мені, черв'якові, жити на білому світі, коли мене всі бояться. Думаєте, не знаю, як кожного ранку молитися, аби ваш двір оминув, — гупав далі об землю торбою Гробар. — А чим я завинив перед Богом і перед людьми, що несу на собі таку тяжку ношу? Чим я винен?! Ану, ідіть лиш, понесіть самі Галасам похоронку на сина. Хочу увидіти, що вам скажуть.

Але жінки уже не слухали причитань п'яного Гробаря і з'юрмились біля воріт Галасів.

Петро з Мартою сиділи на порозі, і стара хатина, виділося, не витримає їх горя і з хвилі на хвилю, ридаючи, зіпреться Галасам на плечі. Марта, стиснувши голову руками, безголосо плакала. Петро, певно, все ще не усвідомивши того, що сталося, пробував заспокоїти жінку і якимось незграбно, може, вперше у житті, гладив Мартині руки. Забачивши жіноцтво біля воріт, Галас здригнувся і по хвилі чомусь усміхнувся винувато. І ця сумна, вибачлива усмішка настільки вразила всіх, що жінки оніміли. Стояли безпорадно перед воротами і не відали, що робити — їти розраювати Петра і Марту чи помалу розходитись по домівках: нехай виплачуться Галаси, бо за ці роки кожен вкисив стільки горя, що коли б люди не дали волю сльозам, серця їх давно б уже скам'яніли.

І тут усіх врятувала Кривулячка.

— Ниськи вночі обіцялася прийти до мене ворожити Легезаня, — шепнула на вухо Васильцюні Марії.

— Леґе-ге-за-ня, — немов змія, шиплячи, поповзло поміж жінками.

— Коли прийде?

— Опівночі.

Жінки, немов винуваті у горі Галасів, з опущеними головами почали розходитись по обійстях. Радості і свята як і не було.

— Ми теж підемо, мамо? — спитав, коли вернулись додому.

Мама сіли на ослоні, склали на колінах руки і втомлено мовили:

— А чого туди йти. Коли живий, вернеться, а як ні — чого добру душу в землі тривожити.

Я впав перед ними на коліна, схопив за руки і відчайсно заблагав:

— Все життя буду слухати вас, що скажете, зроблю! Тільки ходімо! А може, Легезаня знає?

Батька я майже не пам'ятав. Тільки пригадую, я прокинувся від дотику чиеїсь руки, потім наді мною хтось схилився і поцілував у чоло. І я знову заснув. А на ранок прийшли жандарми, перекидали всю хату, проколювали багнетами сіно на оборозі, лаяли матір, грозили пустити обійстя з вогнем. Але мати...

— Три роки його не виділа, не знаю, — весь час повторювала.

Я спершу — а пішов тоді мені п'ятий — нічого не міг збагнути. І тільки тоді, коли один з пір'яників знайшов у скрині пляшку чорнила і розбив її на стіні, я згадав ніч і на чолі в мене затеплівся поцілунок.

Мати після того ще довго плакала перед стіною, по якій синім павуком повзло чорнило, а на другий день побілили заново хату. І вималювали її сумними пуп'янками троянд.

Перед північчю жінки — вдовиці і ті, які ще свято чекали, — зібралися у Кривулячки.

У хаті, немов сліпець на сонце, кліпає лампа. Коли вона майже згасає, тіні жінок, наче голодні на хліб, гуртом кидаються до столу, а загориться сильніше — розбігаються, злякані, по кутках.

Тільки годинник відлічив дванадцять, Легезаня — згорблена й корячкувата, як трьохсотрічна ворона, — витягла з бесаг срібну миску й налила води. Поклала на стіл, накрила чорною хусткою, відтак пообіч запалила дві свічки і дмухнула на лампу. Темрява стала ще густішою, і ледь освітлені обличчя жінок ніби скам'яніли в німому очікуванні.

Першою до столу підійшла Марія Васильцуня. Легезаня зачерпнула з торбинки маку і пильно подивилася на миску з водою. І в цю мить — я сидів навпроти неї — помітив, як свічки, що колихалися на столі, запалали в її очах. Стара сипнула по хаті насінням і зашепотіла:

— Сію, сію, — шелестів мак, неначе з долоні Легезані зграями злітали сотні незримих голосів. І полум'я свічок в очах старої затанцювало зміями.

Марія перелякано дивилась то на стіл, то на жінок, немов питала в них захисту. Легезаня правицею обвела кілька разів миску з водою і рвучко зірвала хустину.

— Подивися, — наказала сухим голосом.

Марія обережно глянула на воду в срібній мисці.

— Що бачиш?

— Нічого, — розчаровано відповіла.

— А я виджу темряву, по всьому світу темрява.

— Мертвий? — скрикнула Марія.

— Тихо!

Вмить по хаті розплеснулась тиша. Легезаня приклала до миски вухо і завмерла. Потім обернулась до Марії:

— Холод і темрява по всьому світу, але я чую, що в ній б'ється живе серце. Воно кричить з далеких земель. Живий твій Юрко, але очі загубив.

— Боже мій! — заломила руки Марія. — Аби тільки вернувся, я би 'му очі найчистішою росою мила, я би 'му світло своїх очей віддала, аби тільки живий, — і помчала в ніч.

Мамина черга була третьою.

— Що бачиш? — спитала Легезаня.

Мати пильно вдивлялись у миску з водою.

— Ніби вогонь горить?

Очі ворожки звузились, і свічки в її зіницях стали зовсім крихітними. Я й собі підсунувся до столу.

— Вогонь і кров, — сказала стара. — Вогонь і кров...

І тут я побачив у срібній мисці з водою відображення величезної червоної ріки з високими кам'яними берегами, а по ній плів чоловік. Угорі над ним, наче стоги полонинського сіна, горіли небеса і падали цілими оберемками на землю. А чоловік топився і хотів щось крикнути до мене, але червоні хвилі хапали його за шию, і він знову пірнав.

— Няньку, дорогий мій няньку, я тут! — закричав на всю хату. — Я тут, дайте мені вашу руку! — і простягнув п'ятірню до миски.

— Стій, дурню, — здавила Легезаня моє зап'ястя. — Ти йому не допоможеш, він мертвий.

Я подивився в її очі, і свічки в них холодно зареготали.

— Брешете! — завив я, вирвавши руку, схопив миску і кинув об землю. Вода вмить бризками розлетілася по хаті, але замість неї по долівці струмками потекла кров.

Під злу лайку Легезані нас випхали за двері.

Повертались додому мовчки і вкрай пригнічені. Може, від того, що на душі було тяжко, село, виділося, запливло так глибоко у ніч, що ніколи вже не вирине біля берега світанку. Ми вже були близько хати, коли мама схопила мене за руку і насторожилась. На обійсті Марії Васильцуні, розсуваючи темряву, почало лякливо підпахуватись полум'я. Воно освітило хату, потім змахнуло крилами понад стріхою і весело загоготіло.

— Гойте люди, горить! — заволатала на всю ніч мама і кинулась до обійстя Марії.

Вогонь горів на поляні в саду. Неподалік, на бервені, сиділа Марія і час од часу підкидувала у полум'я дрова, так тяжко добуті у лісі цієї сніжної зими. Пробуджені серед ночі, дерева сердито з'юрмилились над жінкою і невдоволено позіхали.

— Марько, що з вами? — спитала мати.

Вона наче вже ждала нас. Обернулась щаслива, і не вогонь здавалося освітлював Марію, а вона вогнище.

— Долю би мала, Легезаня... — почала тихо. — Правду мені казала, що живий Юрко. Бо кожної ночі снилося, ніби вертається, а шлях забув додому. І блукає по світу, і дороги ніяк не знайде. Ото і спало мені на думку: розпалю серед ночі такий вогонь, аби на цілий світ видно, а він уже його неодмінно побачить і прийде на це світло. Якщо сліпий, як казала Легезаня, й очима не побачить, то почує тепло вогню серцем і воно його приведе до хати.

Вмовкла щаслива Марія, підкидуючи дрова у вогонь. І мати такими заздрісними очима подивилася на щасливу Марію, що серце стиснулось від болю. А полум'я, пожираючи ніч, виростало все вище і вище, тривожачи небо, наче заснулу душу. І здавалося мені, що на світло нас трьох, одиноких і самотніх людей, у пустелях, степах і болотах, холодних лісах і гарячих горах піднімаються з могил мертві вої і разом із живими вертають крізь ніч до своїх осель, де, засновані павутинням, постаріли передчасно дитячі колиски, де огрубіли без ласки жіночі серця і руки, до отчої землі, що давно вже оніміла й оглухла без зерна і чоловічих міцних долонь.

А через три тижні вернувся батько. Після маминих поцілунків і голосінь підійшов до мене. За ці роки я кожної хвилини омріявав зустріч із ним. І мені завжди здавалося, що коли зійдемося з батьком віч-на-віч, щось незвичайне станеться у світі. І я впаду йому на груди, і зацілую очі, кожную зморшку, кожную сиву волосинку, і не випущу ніколи з обіймів. Але натомість прийшло якесь гірке розчарування. Переді мною стояв зовсім чужий чоловік, під поглядом якого я почував себе вкрай ніяково. І тільки тоді, коли батько міцно пригорнув мене до себе і поцілував, як колись вночі, у чоло, і я знову відчув дотик гарячих губ, він умить став для мене до болю рідним.

На другий день ми обоє орали ниву. Не знаю, чи батько так затужив за землею, чи вона за ним, але скиби, здавалося, самі переверталися перед плугом, лягали покійрно, немов вірні пси, йому до ніг і зорана рілля лежала вільно під сонцем, немов захмеліла від щастя породілля.

Перед тим як сіяти, підігнали коней до стодоли і присіли в затінку. Поруч нас, у саду, немов лінькуваті птахи, розчісували тихим вітром своє гілля вишні. Батько усміхнено подивився на них і сказав:

— Вісім років кожної ночі снилися мені ці дерева. І завжди цвіли не квітом, а маминими сльозами.

— А ти вже більше ніколи не покинеш нас? Адже війни вже не буде, правда? — спитав я.

Батько довго мовчав, а потім роздумливо мовив:

— Куди мені без вас, коли я на рідній землі.

Це було всього три тижні по війні. День був високий, спокійний. Як молоде вино, нуртувала-бродила навкруги весна. Із гори Віщунки в долину буйно стікали зелені ріки трав. І співучі небеса напнулися на далекі голубі вершини і вигойдували над землею таку чистоту, що, здавалося, дай їй напитися людям, і більше в жодному серці не пустить корінь зло, і вовіки віків тільки добротою і любов'ю цвістимуть наші очі й очі ближніх.

А над селом у цю хвилю залунав розпачливий крик Марії Васильцуні, якій Василь Гробар вручив щойно похоронку на Юрка.

...Це було вже три тижні по війні.

Ми запомогли Васильцуні закинути на плечі в'язанку з хмизом.

— Ростіть великі, дітки, — сказала Марія. — А куди зібралися?

— До мамки колядувати, — відповів Павло.

— Будете повертатися, неодмінно зайдіть до мене. Щось та й знайду обдарувати вас. Бо, самі бачите, нічого не маю при собі, — глянула долі собою. — А може, біг дасть, то й Юрко на той час уже дома... — й, обірвавши мову, обернулася й сторожко почала спускатися до потоку.

Після похоронки Васильцуня стала якоюсь дивною. Візьме, бувало, серед ночі та й запалить вогнище в обійсті і сидить при ньому до самого ранку. Або ж наготує всіляких страв, накладе в тайстру й ладнається на кілька днів у далеку дорогу.

— Куди ж ти, Маріє, зібралася? — питають баба.

— Нині під ранок прийшов Юрко до вікна і каже: «Я, Марько дорога, на станції. Ізсадили мене цімбори, а додому ніяк дороги не знайду». Оце тепер зібралася і йду до нього, — відповідає Марія.

— Але ж це сон, — перечать баба.

— Ну і що? Мої сни віщі, — незворушно говорить Марія.

Провівши сумним поглядом Марію, через дубові ворота входимо на кладовище і наче втрапляємо у зовсім інший світ. Тиша,

безгоміння... Життя наче зосталося потойбіч воріт. Тут час, зачепившись за посірілі хрести, завмер, скрижанів, і вже ніщо у світі не заставить його ворухнутись. Навіть сніги — великі, новорічні сніги — тут мовчазніші, холодніші, аніж у селі, і дивно-предивно чисті.

«Ось жили люди... Раділи, мучились, веселились, страждали, а прийшов час і віднесли їх до вічної домівки, — думаю собі. — Пожурились рідні, поплакали і поховали. І всі гріхи, і всі добрі й чорні діла разом із тілами прийняла земля. А нам, живим, залишається велика журба. І чи не тому сніги на кладовищах найчистіші у світі, бо вони — наче жалі наші за відійшлими».

Невдовзі зупиняємось біля маминої могили.

— Добридень, мамо, — кажу тихо.

— Ми прийшли до вас, мамо. Чуєте нас? — продовжує Павло. — Як прийде тепло, ми насадимо вам багато-багато красних рож та й іншого квіття. Най вони цвітуть цілий рік над вами.

Тут Павло вивільняє свою руку з моєї долоні, стає перед могилою на коліна. Далі добуває з пазухи недопалену свічку, розгрібає в маминому узголів'ї сніг, длубає нігтями землю. Потім встромлює свічку в маленьку лунку, виймає з кишені сірники. Мені весь час кортить його запитати, як він надумався і звідкіля взяв цей недопалок, хто йому дозволив брати сірники. Ой і дісталось би йому за це від баби... Проте мовчу. Павло запалює свічку. Вогник, наче пташка, затріпотів у його долонях, далі випорхнув і весело, безтурботно заспівав над снігами. А мені такий жаль упався!

«Мамко, мамко, вам би лиш ще жити і жити... — ковтаю в собі сльози. — Завіщо вам така покара? І від кого? Люди, люди, чому ви буваєте такими немилосердними, злими?»

Кажуть, чоловік боїться звіра. Але звір, я знаю, ніколи ситим не нападе на чоловіка або собі подібного. А люди, мудрі люди найбільше бісяться від ситості. Жадоба до неї жене їх на вбивства. Життя, наші баба кажуть, таке коротке, як ранкова росиця. То чому ж тоту росицю збивати дочасно? Смерть — щезла би під морським камінням, у лісах диких, зворинах недоступних — завжди страшна. Але смерть насильна, передчасна — ще жахливіша своєю потворністю.

Я не відаю, ким буду, коли виросту. Але ким би не став — пастухом, хліборобом, простим робочим або великим чоловіком — все

робитиму, щоб по мені залишилося добро і на землі, і в серцях людських.

Я завжди звертатимуся до совісті озлоблених і розгублених, зневірених і пропащих, аби не чинили одне одному зла.

Я будитиму їх сумління і закликатиму, аби зрозуміли, що вони люди, що кожна віддана ближньому краплина любові, добра рано чи пізно повернеться до них устократ сильнішою.

Цього навчатиму і малого брата Павла...»

Він стоїть навколішки біля могили. Свічка, наче живе серце, тріпоче серед білого, холодного безгоміння могил і плаче над нашою мамою.

Я теж стаю поруч брата на коліна, складаю побожно руки і пристрасно шепочу: «Мамо моя дорога, ви чуєте мене там — далеко-далеко, потойбіч снігів. Мамко-заступнице, допоможіть мені із того світу, аби тут, серед живих, здійснилися мої теперішні щирі мрії і добрі бажання. І ви, сніги чисті, сніги новорічні, допоможіть! І ви, дерева, допоможіть, і ти, небо, поможи! І ви, люди, допоможіть!

12

Випровадивши нас, дід нагодував худобу, потім все позамикав і зайшов до хати. Накрив щедро стіл, сів, налив горілки повний кухоль, з якого колись пив Михайло в ту далеку ніч, і промовив сам до себе:

— З Новим роком тебе, Пастеляку, — і спорожнив до краплі.

Пив допізна, намагаючись забутись, але хміль не брав. Навпаки, з кожною годиною дід ставав тверезішим. І лють, ненависть до всього світу ошаліло нуртували в грудях і гнали дику кров у голову. Коли стало все нестерпним, бехнув порожньою пляшкою у двері, відсунув шафу, підняв ляду і спустився в погріб. Черкнув сірником. Із покритого цвіллю кутка на нього хижо шкірився чорним оком ручний кулемет, якого Михайло приволік останній раз. Схопив його міцно за шию і виволік наверх. Напівроздягнений, без шапки вийшов надвір, закинув за плечі кулемет і побрів за село. Ближче до півночі почала наростати буря. Перелякані сніги збожеволілими юрбами мчали вулицями, забігали в заснулі обійстя, але дід не відчував холоду. У цій пітьмі він не бачив нічого, крім хреста, який сірим привидом піднімався перед ним із білого пекла сніговійниці. Дід зняв кулемет, став перед хрестом і, пересилуючи скаржливий плач вітру, закричав до розп'ятого Ісуса:

— Господи великий, все у твоїй волі — від найменшої піщинки на дні моря до безмежної душі у грішному людському тілі. Ти одарюєш нас світлом, земними радощами і печалями, милуєш і караєш. Я ізмалку відчував себе в рабстві твоєї віри, все життя я йшов, низько схилиючи голову перед тобою, а прийняв таку кару. Де мій рід, де мої діти, де моя земля, так тяжко нажита? Чому в усіх хатах нині вікна світяться щастям, а мої осліпли? Господи, утіши і поможи!

І тут на хресті почувся нелюдський стогін. Дід глянув уверх і скам'янів. Ісус корчився в муках. Висохлі за тисячоліття м'язи рук

раптом почали набухати, братися силою, і почувся оглушливий скрегіт іржавих гвіздків. Старому здалося, згук цей пронизав холодом весь світ від найдальших зірок до землі, підняв хвилі у морях і океанах, повернув ріки супроти течії, вирвав з корінням гори, жбурнув їх туди, де вони ніколи не росли. А потім все стихло і перед ним постав Христос.

— Камінь би не витерпів твоїх слів, а не я, Син Божий.

Ісус стояв біля хреста і з-під тернового вінка на чолі, пробитих рук і ніг безперервно юшила кров.

— Я все життя своє сіяв між вами, людьми, любов, мир і злагоду. За вас мене тисячоліттями розпинають на хрестах, а я терплю, вірю, що істина осяйне ваші душі. Та ненависть ваша встократ сильніша і живучіша від моєї любові. Ти теж нікого не любив, крім землі і себе. Ненавидів навіть дітей своїх і благословляв їх на вбивства. А сказано ж: оплакуючи ближнього, оплакуєш сам себе. У твоєму серці за все життя не народилась жодна сльоза жалю, а тому не проси помочі. Відійди від мене, — сказав суворо Христос.

— Ні, ні, ні! Я не зрушу, Господи! — заломив руки дід. — Ти простиш мене, Господи!

— Ну що ж, тоді залишайся тут, — спокійно промовив Христос.

Сам підійшов до хреста, вирвав його із землі, звалив собі на плечі і пішов хитаючись у глибінь снігів, полишаючи за собою криваві смуги.

— Господи, не покидай мене! — заволав дід. — Забери мене із цієї пустелі, звільни мою душу від мук.

Але Христос не обертався. Він ішов мовчки, і сніги кривавими ранами цвіли в його слідах.

Вранці дівтора, що все ще бігала з новорічними щедруваннями, знайшла за селом мертвого діда. Почувши звістку, баба навіть не зойкнула. Вона якось скам'яніла, дивним поглядом глянула на нас із братом, а відтак присіла на ослінчику навпроти печі. Склавши долоні перед очима, сиділа так довго, незрушно. Відблиски вогню танцювали, мінилися, налітали і зникали на бабиному обличчі, то освітлюючи, то затьмарюючи тільки їй відомі спогади, думки. Потім встала, підійшла до вікна і тихо мовила про себе:

— Бог йому суддя, а людські сльози — свідки.

Настав другий день Різдва Христового. Земля і небо, бачилося, вже ось-ось надломляться від непомірного тягара снігів. А вони все йшли і

йшли, сповиваючи своєю первісною чистотою всі темні і світлі доли великого світу.

— Файні, нівроку, сніги. Такі красні, як із пісні їх насіяв. Великий урожай вродить, святила би ся земля, — раптом пророче сказала баба по хвилині мовчання.

І в цю мить мій брат Павло, що з самого ранку постійно дивився у вікно, несподівано обернувся до нас і, весь осяяний дитячим щастям, радісно скрикнув:

— Вони прилетіли! Я знав, що вони прилетять!

— Хто прилетів? — спитала спокійно баба, при звичаєна до Павлових несподіванок.

— Ідіть сюди! Никайте!.. Никайте! — брат ручкою вказував у небо.

Ми підійшли до вікна й собі глянули крізь шибки вгору. Над горами, спеленими великими снігами, кружляли Ангели — біліші за сніги, світлосяйні, як світло різдвяної зорі, що сповістила гріховному світові про народження Сина Божого.

— І ти бачиш їх? — запитала мене баба.

— Бачу! — видихнув спантеличено я, спостерігаючи за ангельським хороводом.

— Може, Господь зглянувся над вами і взяв під свою покрову, — мовила баба. — Бо, пам'ятайте: Ангели не всім відкриваються. Їх дуже рідко дано побачити навіть обраним... Їх видять тільки воістину діти Божі.

А Різдво тривало. Вулицями села і далі наввипередки з колядниками бігали колядки і щедрівки. А наші милі і добрі бабка, гладячи нас по голівках, сказали:

— Видите, діточки, Богонько ще любить наші гори. Раз він посилає до нас своїх Ангелів, то не одвернув лиця від свого народу. Він чекає нашого покаяння, а ми будемо сподіватися на його, Всевишнього, ласку і благословління.

Інформація видавця

УДК 821.161.2-31

ББК 84.4УКР-44

К46

© Кешеля Д., 2017

© ВЦ «Академія», оригінал-макет, 2017

© Мінюк С., Романова Д., палітурка, 2017

ISBN 978-966-580-480-2 (серія)

ISBN 978-966-580-502-1

Кешеля Д.

К46 Помилуй і прости : роман-покаяння / Дмитро Кешеля. — К. : ВЦ «Академія», 2017. — 160 с. — (Серія «Ім'я»).

ISBN 978-966-580-480-2 (серія)

ISBN 978-966-580-502-1

Літературно-художнє видання

Серія «Ім'я». Заснована в 2016 році

КЕШЕЛЯ ДМИТРО

Помилуй і прости

Роман-покаяння

Редактор Г. Т. Сенькович

Коректор Т. А. Дічевська

Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Формат 84 x 108/32. Ум. друк. арк. 8,4. Зам. 16-650.

Видавничий центр «Академія»,

04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38–44.

Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.

E-mail: academia.book@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 555 від 03.08.2001 р.

Віддруковано на ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011 р.

Впроваджена система управління якістю згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

Слово Дмитра Кешелі ніби видобуте з гірських надр і викупане у стрімких карпатських водах. Він роздивляється людину в жорстоких випробуваннях, коли рвуться її жили, тріщать кості, а вона стоїть і бореться за себе і своє. Бачить її шляхетність навіть тоді, коли її ввергнуто у стихії тваринності. Не ховає очей, як вона падає, самознищувально грішить, карається, кається і вимолює прощення. Такі сили тримають його роман «Помилуй і прости» — про людське і нелюдське в людині, кохання і втечу від нього, смерть і незнищенність життя.

В. Т.

Слово Дмитра Кешелі ніби видобуте з гірських надр і викупане у стрімких карпатських водах. Він роздивляється людину в жорстоких випробуваннях, коли рвуться її жили, тріщать кістки, а вона стоїть і бореться за себе і своє. Бачить її шляхетність навіть тоді, коли її ввергнуто у стихії тваринності. Не ховає очей, як вона падає, самознищувально грішить, карається, кається і вимолює прощення. Такі сили тримають його роман «Помилуй і прости» — про людське і нелюдське в людині, кохання і втечу від нього, смерть і незнищенність життя.

В. Т.

ISBN 978-966-580-502-1

academia-pc.com.ua